

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

ТДУ – 821.222.8.95
ТКБ – 83 (5) 3
С 87

Ба ҳуқуқи дастнавис

СУЛТОНЗОДА ГУЛБАҲОР АБДУВАЙИТ

**«МАҶМАЪ-УЛ-ФУРС»-И МУҲАММАДҚОСИМ СУРУРИИ
ҚОШОНӢ ВА МАСОИЛИ МАЪРИФАТ, НАҚДУ ТАСҲЕҲИ
МУТУНИ АДАБИИ АСРҲОИ X-XI**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсиябарои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз
рӯи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.08 – Назарияи адабиёт.
Матншиносӣ, нусхашиносӣ)**

Диссертатсия дар кафедраи адабиёти классикии тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

Роҳбари илмӣ:

Саидов Саидумрон Ғаниҷонович, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Муқарризони расмӣ:

Юсуфов Умриддин Абдукофиевич – доктори илмҳои филология, мудирӣ шуъбаи таърихи забон ва адабиёти ба номи Абдуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Охунҷонова Нурихон Раҳматҷонова - номзади илмҳои филология, дотсент, мудирӣ нашриёти “Дабир” ва маҷаллаи илмӣ “Ахбори ДДХБСТ”-и Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Муассисаи тақриздиханда:

Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садрӣдин Айни”

Ҳимоя рӯзи 27-уми ноябри соли 2024, соати 13:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.КOA-037 назди МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735700, ш.Хучанд, кӯчаи Б.Мавлонбеков, 1) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферат дар китобхонаи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва сомонаи www.hgu.tj шинос шудан мумкин аст.

Эълони дифои диссертатсия ва фишурдаи он дар сомонаи расмӣ КOA-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.vak.tj ҷойгир карда шудааст.

Автореферати диссертатсия дар таърихи «___» _____ соли 2024 ирсол карда шуд.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ,
номзади илми филология

Ашрапов Б.П.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Фарҳангшиносии форсу тоҷик дар асрҳои XV-XVIII бештар рӯ ба таҳаввулот овард ва ин раванд боиси таълифи фарҳангҳои бузурге дар қаламрави адабиёти форсӣ-тоҷикӣ гардид. Хушбахтона, аксарияти онҳо то ба замони мо боқӣ монда, мавриди омӯзишу таҳқиқи олимону пажӯҳишгарони соҳа қарор дорад.

Аҳамият ва арзиши муҳими адабӣ бештар дар он луғатномаҳое зоҳир мешавад, ки онҳо дорои асноди шеърӣ мебошанд. Ин имкон фароҳам меорад, то ин ки ба фарҳанг ҳамчун сарчашмаи асили адабӣ муроҷиат намоем ва аз назари матншиносӣ ва дигар арзишҳои муҳими адабиётшиносӣ онро мавриди таҳқиқ қарор диҳем. Ин паҳлуӣ хоси фарҳангҳо дар тасҳеҳи осори адибон, муайян кардани муаллифи воқеии ин ё он асари бадеӣ, бозёфти ашъори тоза мусоидат менамояд.

Яке аз чунин фарҳангҳои асри миёнагӣ «Мачмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ, ки дар асри XVII дар қаламрави Исфохон ба рӯйи қор омада, зиёда аз 10 ҳазор байти шоҳид аз 300 нафар устодони кӯхони форсӣ дар он сабт гардида ва аз назари фарогирии вожаҳои аслии форсӣ-тоҷикӣ низ бар дигар луғатномаҳо афзалият дорад. Ҳамчунин, муаллиф ба нақди фарҳангҳои пешину муосир ва шарҳи баъзе абёти шоҳид кӯшидааст ва дар боби алоҳида овардани киноёту истиороти шоирона низ арзиши адабии онро боз ҳам афзудааст.

Зимнан, осори адибони асрҳои X-XI ба тасҳеҳу танқех ниёз дорад ва аз ҷониби луғатшинос Муҳаммадқосим Сурурии Кошонӣ истифода шудани сарчашмаҳои муътамади адабиву бадеӣ дар ҷараёни таълифи фарҳанг имкон фароҳам меорад, ки ба нақду тасҳеҳи мутуни осори адабии ин давр мушарраф гардида, ҷанбаҳои адабӣ ва матншиносии фарҳанги мазкурро ба риштаи таҳқиқ кашида шавад. Ҳарчанд, таҳқиқоте муайян дар заминаи арзиши муҳими фарҳангҳо дар рушди масоили лексикографӣ ба анҷом расидааст, вале ин манобеи муҳими адабӣ ба пажӯҳиши бештар ҳамчун сарчашмаи адабӣ ниёз доранд, ки ҳамин амр мубрамият ва зарурати таълифи диссертатсияи моро тақозо менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Агар ба сайри таҳқиқу баррасӣ ва нақду пажӯҳиши фарҳанг рӯчуъ шавад, маълум мешавад, ки ҳанӯз дар асрҳои миёна тазкиранависони форсу тоҷик ба арзиши илмию адабии ин фарҳанг баҳои баланд дода буданд. Бо ин амр, то андозае метавон тавачҷуҳ ба нақди фарҳангро ба наздики замони зиндагонии муаллиф пайванд дод, аз ҷумла, Мир Тақиуддини Кошонӣ дар тазкираи «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»¹ ба фарҳанги мазкур баҳои баланд додааст.

¹Мир Тақиуддини Кошонӣ. Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор. Баҳши Кошон/Ба кӯшиши Абдулалӣ Адиб ва Муҳаммад Ҳусайн Насирии Кӯхнамуӣ. –Техрон, 1384. –С. 589.

Ҳамчунин, Волаи Доғистонӣ дар тазкираи «Риёз-уш-шуаро»¹ ва Тақии Авҳадии Балёнӣ дар тазкираи «Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин»² яке аз беҳтарин луғат будани ин фарҳангро таъкид намудаанд. Инчунин, бархе аз фарҳангшиногонро луғатшиносон ба фаъолияти адабии Сурурӣ ва соҳиби луғати тафсири будани ӯ ишораҳо кардаанд, аз ҷумла, дар китоби «аз-Зариа ило тасониф-иш-шиа»-и Муҳаммад Муҳсини Бузурги Техронӣ³ ва фарҳангҳои «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон⁴, «Ғиёс-ул-луғот»-и Ғиёсиддин Муҳаммади Ромпурӣ⁵, «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин⁶, «Луғатнома»-и Алиакбари Деххудо⁷ ба аҳамияти ин фарҳанг ва кори мондагори муаллифи он ишорот рафтааст.

Луғатшиногон баъдина баробари ҳамчун сарчашма истифода бурдани «Маҷмаъ-ул-фурс», назари интиқодии хешро низ роҷеъ ба ин фарҳанг иброз намудаанд. Аз ҷумла, Абдурашиди Таттавӣ дар «Фарҳанги Рашидӣ»⁸ ҳангоми тафсири бархе аз луғот фарҳанги мазкурро ҳамчун маводи интиқодӣ мавриди истифода қарор додааст.

Дар омӯзиши ин фарҳанг луғатшиносони барҷастаи хориҷиву ватанӣ саҳми босазои худро гузоштаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқони хориҷӣ С.И.Баевский⁹ С.И.Баевский⁹ ва Е.Блошет¹⁰ дар бораи «Маҷмаъ-ул-фурс» маълумоти умумӣ манзур намуда, дар бораи нусхаҳои муътабари он иттилоъ додаанд. Аз пажӯҳишгарони Эрон Саид Нафисӣ¹¹, Алиакбари Деххудо¹², Муҳаммад Муин¹³, Алиасғари Ҳикмат¹⁴ низ «Маҷмаъ-ул-фурс»-ро ҳамчун луғати тафсирии форсӣ-тоҷикӣ муаррифӣ намуда, ба омӯзиши зиндагиномаи Сурурӣ тавачҷуҳ зоҳир намудаанд.

¹ВолаиДоғистонӣ. Тазкираи «Риёз-уш-шуаро»/Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. – Техрон:Асотир, 1384.-Ҷ.2. –С. 996.

²Тақиуддини Исфохонии Байлонӣ. Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин/Ба тасҳеҳиЗабехуллоҳи Соҳибқорӣ, Омина Фаҳри Аҳмад, бо назорати илмии Муҳаммади Қаҳрамон. –Техрон, 1389.-Ҷ.1. – С. 1902-1903.

³Муҳаммад Муҳсини Оқо Бузурги Техронӣ. аз-Зариа ило тасониф-уш-шиа. –Лубнон- Байрут: Дод-ул-авзоъ, 1403к.-Ҷ.16. – С. 201.

⁴Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ/ Ба эҳтимоми Муҳаммад Муин. –Техрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир»,1357.-Ҷ.1. – С. 85.

⁵Ғиёсиддини Муҳаммади Ромпурӣ. Ғиёс-ул-луғот/ Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.–Душанбе: Адиб,1988.- Ҷ.2. –С. 221.

⁶Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ.– Техрон: Амири кабир, 1363.-Ҷ.5. –С. 752.

⁷Алиакбари Деххудо. Луғатнома.– Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. -Ҷ.29.С – 493.

⁸Аҳадов Ҳ. Фарҳанги Рашидӣҳамчун асари лексикографӣ.–Душанбе: Дониш, 1981. –С.7.

⁹Баевский И. Описание персидских рукописей Института народов Азии.(Выпуск 4). – Москва, 1962. –С.33-34.

¹⁰Bloch E. Catalogue des manuscrits persans. Tome quatrieme. – Paris, 1978. –С.349.

¹¹Девони Рӯдакии Самарқандӣ / Бар асоси нусхаи С.Нафисӣ, И. Брагинский. – Техрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376. –С.62.

¹²Луғатномаи Деххудо.- Ҷ.29. –С 493.

¹³Фарҳанги форсӣ.-Ҷ.5. –С. 752.

¹⁴Бурҳони қотеъ.-Ҷ.1. – С. 85.

Бояд таъкид намуд, муҳаққиқоне чун Дабири Сиёқӣ, Ҳусайни Қурбонпур ва Муҳаммад Мустафо Рисолатпаноҳӣ¹, Аҳмад Гулчини Маонӣ² Шох Алиакбари Шаҳристонӣ³ ва Забеҳулло Сафо⁴ бо корҳои таҳқиқотиву мақолоти илмии хеш дар шиноҳти «Маҷмаъ-ул-фурс» ва муаллифи он кори мондагореро ба сомон расонидаанд.

Маҳсусан, Муҳаммад Дабирсиёқӣ⁵ аз рӯйи нусхаҳои муътабар матни интиқодии ин фарҳангро таҳия ва дар се муҷаллад интишор намудааст. Дар баробари ин, бар асоси корҳои анҷомдодаи хеш дар заминаи тасҳеҳу нашри он соли 1341 ш./ 1963м. пажӯҳише ба поён бурдааст, ки бо номи «Таҳқиқ дар бораи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ ва таҳрирҳои он бо шарҳи фаҳорис ва тавзеҳоти лозим»⁶ ба унвони диссертатсияи доктории муаллиф дар китобхонаи Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон бо арзиши дастнавис маҳфуз аст, аммо то кунун дар шакли асари алоҳида интишор нагардидааст. Рисолаи Муҳаммад Дабирсиёқӣ ба тафсилу тавзеҳи нашри интиқодии «Маҷмаъ-ул-фурс», ба нусхашиносӣ аз рӯйи феҳрастҳо ва нақду тасҳеҳи матни фарҳанг баҳшида шудааст. Яъне, ба сикҳатии матни фарҳанг дар муқоиса бо фарҳанги «Бурҳони қотеъ» ва девони шоирон эътибори аввалиндараҷа додааст. Ба арзиши адабии фарҳанг, аз ҷиҳати фароғии асноди шоҳиди зиёд нисбат ба фарҳангҳои дигар, бартарӣ додааст.

Муҳаммад Мустафо Рисолатпаноҳӣ ва Ҳусайни Қурбонпур аз тазкираҳои мутақаддим маълумот дар бораи Сурурии Кошонӣ ва ашъори ӯро ҷамъоварӣ намуда, маҷмуаи кӯчаке таълиф намудаанд, ки дар он оид ба фарҳанги Сурурӣ маълумоти мухтасар дода шудааст. Забеҳулло Сафо ва Шох Алиакбари Шаҳристонӣ дар мақолаҳои худ дар мавриди зиндагиномаи Сурурии Кошонӣ, таҳрирҳои фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс» аз рӯйи тазкираҳо ва дигар сарчашмаҳо тавачҷуҳ зоҳир намудаанд.

Рисолаи мо аз таҳқиқотҳои болозикр ба кулӣ фарқ дорад. Мазмун ва мундариҷаи рисолаи мо аз омӯзиши зиндагиномаи Сурурӣ ва таҳрири фарҳанг

¹Муҳаммад Мустафо Рисолатпаноҳӣ ва Ҳусайни Қурбонпур. Аҳвол ва ашъори Сурурии Кошонӣ.–Техрон: Суханварон, 1396.-68с.

²Аҳмад Гулчини Маонӣ. Маҷмаъ-ул-фурс// Маҷаллаи донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсӣ.-Шумораи 37. – Техрон, 1353. – С.105-127.

³Шох Алиакбари Шаҳристонӣ. Муҳаммадқосим Сурурӣ нигорандаи «Маҷмаъ-ул-фурс» // Нашриияи «Қанди порсӣ», соли 1380.-шумораи 15,1380. – С.194-214.

⁴Забеҳулло Сафо.Таърихи адабиёти Эрон.– Техрон, 1369.- Ҷ.5. –С.380.

⁵Муҳаммадқосим Ҳоҷӣ Муҳаммади Кошонӣ Сурурӣ. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс». Ба кӯшиши Муҳаммад Дабирсиёқӣ. –Техрон,1337.-Ҷ.1. –1-500.,-Ҷ.2. –500-1000с.,-Ҷ–1000-1657с.

⁶ Муҳаммад Дабирсиёқӣ. Таҳқиқ дар бораи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ ва таҳрирҳои он бо шарҳи фаҳорис ва тавзеҳоти лозим. Поённомаи рисолаи докторӣ. – Техрон: Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон, 1341.

фаротар рафта, ба таҳқиқи вижагиҳои он ва нақду тасхеҳи мутуни адабии давраи муайяни адабиёт дар заминаи фарҳанг бахшида мешавад.

Аз муҳаққиқони тоҷик С.Айнӣ¹, Ҳ.Рауфов², А.Насриддинов³, Ҳ.Аҳадов⁴, А.Воҳидов⁵ дар нигоштаҳои муайян ва қорҳои таҳқиқии хеш роҷеъ ба ин фарҳанг ва соҳиби он маълумоти умумӣ дода, онро ҳамчун сарчашмаи муҳим ва арзшиманди фарҳангҳои шуруҳоти адабии баъдина ба осори манзум ва мансур, инчунин манбаи муҳим дар тасхеҳи осори суҳанварони асрҳои мавриди таҳқиқи мо муаррифӣ кардаанд.

Ҳамчунин, мурағибони девону маҷмуаҳои ашъори шоирон фарҳанги Суруриро ҳамчун маъхазии адабӣ ба қор бурдаанд. Аз ҷумла, таҳиягарони «Девони Рӯдакии Самарқандӣ»⁶, «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»⁷ ва ашъори шоирони садаҳои X-XI⁸ аз маводи фарҳанг фаровон истифода бурдаанд.

Ба масъалаи омӯзиши арзиши адабиву матншиносии луғатномаҳо дар мактаби фарҳангшиносии Хучанд таҳти роҳбарии адабиётшинос Абдулманнони Насриддин ва шогирдони онҳо як қатор қорҳо анҷом ёфтаанд, ки аз ҷумла чунин рисолаҳо ба қалами пайравони ин мактаб С.Саидов⁹, Ш.Рустамов¹⁰ ва М.Раҳмонова¹¹ тааллуқ дорад.

Ҳамин тавр, диссертатсияи мо низ дар идомаи ин таҷрибаҳои илмӣ ба таҳқиқи ҷанбаҳои адабию матншиносии фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс» марбут аст, ки дар он нақши фарҳанги мазкур дар тасхеҳу нашри осор, маърифату шарҳи адабиёт ва осори адабӣ мушаххас ва муқаррар мегардад.

Робитаи таҳқиқот бо барнома (лоиха) ва ё мавзӯҳои илмӣ

Масоили дар таҳқиқот мавриди баррасӣ қароргирифта бо барномаҳо (лоихаҳо)-и мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ робитаи устувор дошта, он дар доираи «Барномаи дурнамои қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти классикии тоҷик барои солҳои 2021-2025: Матншиносӣ, таҳияву тасхеҳ ва нашри осори

¹Садриддин Айнӣ. Маҷмуаҳо. – Душанбе: «Меҳроҷ граф», 2023. –С.233.

²Рауфов Ҳ. Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷикӣ форс. – Душанбе, 1973. –С.25.

³Насриддинов А. «Шамс-ул-луғот» ва аҳамияти он барои луғатшиносии тоҷик. –Душанбе: Ирфон, 1982. –43с.

⁴Фарҳанги Рашидӣ ҳамчун асари лексикографӣ. –С.7.

⁵Воҳидов А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. –Самарқанд, 2018. –С.99.

⁶Девони Рӯдакии Самарқандӣ / Бар асоси нусхаи С. Нафисӣ, И. Брагинский. – Теҳрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376. - 216с.

⁷Мирзоев А. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. –Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958.-541с.

⁸Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевор/Тасхеҳи Маҳмуди Мудаббирӣ. – Теҳрон, 1375.-716с.

⁹Саидов С. Персидские толковые словари XI-XIV веков и проблема критики художественного текста. Автореф. дисс. канд. филол. н. – Худжанд, 1996. - 19с.

¹⁰Рустамов Ш.Р. Толковый словарь XV «Шарафномаи Маняри» (литературно-текстологические особенности). Автореф. дисс. канд. филол. н. – Худжанд, 2004. - 26с.

¹¹Раҳмонова М. «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Муҳаммадсаиди Соиб (масоили шарҳнигорӣ ва матншиносӣ). Автореф. дисс. н.и. филол.-Хучанд, 2019.-27с.

адабӣ»-и факултети филологияи тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом пазируфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи аслии таҳқиқоти мазкур муайян намудани арзиши адабии «Мачмаъ-ул-фурс», бозгӯи аҳамияти матншиносии он, омӯзиш ва баррасии нусхаҳои хатии фарҳанг, нишон додани унсурҳои шарҳ ва нақд дар фарҳанг, шарҳу тафсири киноёту истиороти адабӣ дар фарҳанг ва бо сабаби он ки Сурури худ шоир ҳам буда ва намунаҳои ашъори хешро дар фарҳангаш истифода намудааст, таҳқиқ дар вижагиҳои шеъри шоир ҳам яке аз ҳадафҳои илмӣ қарор мегирад.

Азбаски асрҳои X-XI давраи аввали адабиёти классикӣ аст; бахшо доир ба матншиносии осори адабии асрҳои X-XI то ҳол зиёд аст; истифодаи сарчашмаҳои муътамад дар «Мачмаъ-ул-фурс» ва истиноди зиёда аз 2 ҳазор байти шохид аз шоирони ин давра дар фарҳанг ваҷҳи асосии интихоби мутуни адабии асрҳои X-XI дар кори таҳқиқӣ гардид.

Вазифаҳои таҳқиқот. Баҳри расидан ба ҳадафҳои мазкур дар рисола кӯшиш карда шудааст, ки қорҳои зерин ба сомон расанд:

- муайян намудани маънаҳои фарҳанг ва хусусиятҳои истинод бар онҳо;
- муқаррар кардани ҷойгоҳи «Мачмаъ-ул-фурс» дар фарҳангшиносии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ;
- омӯзиши нусхаҳои хатии фарҳанг;
- муайян намудани мақоми Сурури Кошонӣ ҳамчун шоир ва таҳлили вижагиҳои ашъори бозмондаи ӯ;
- таъйини хусусиятҳои адабии фарҳанг ва бартариҳои он аз луғатномаҳои дигар;
- нишон додани роҳи усулҳои сабти асноди шохид ва гузинуши он;
- дарёфти аносири шарҳ ва нақд дар фарҳанг;
- тасҳеҳи мутуни осори адибони асрҳои X-XI дар заминаи «Мачмаъ-ул-фурс»;
- бозёфти абёти тоза ва таҳқиқи атрибутсияи осори шуарои асрҳои X-XI;

Объекти таҳқиқотро омӯзиши «Мачмаъ-ул-фурс»-и Муҳаммадқосим Сурури Кошонӣ ва муқоисаи он бо дигар фарҳангҳои муътабар, аз ҷумла, «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, «Фарҳанги форсӣ»-и Ҳусайн Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Таттавӣ, «Бурҳони қотъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон ва осори шуарои асрҳои X-XI ташкил додааст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот «Мачмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ ва масоили маърифат, нақду тасҳеҳи мутуни адабии асрҳои X-XI» унвон дошта, дар он масъалаҳои фаъолияти илмиву адабӣ ва луғатшиносии Сурури Кошонӣ,

сарчашмаву нусхаҳои фарҳанги «Мачмаъ-ул-фурс», сохтор, муҳтаво ва вижагиҳои адабиву луғавии фарҳанг, унсурҳои нақду шарҳ ва истилоҳоти адабӣ, инчунин маърифати шеър ва баъзе масъалаҳои матншиносии осори адибони асрҳои X-XI дар заминаи фарҳанг мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Асоси назариявии таҳқиқотро принципҳои пажӯҳиши муҳаққиқони маъруфи ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла, С.И. Баевский, Л.С.Пейсиков, М. Муин, А. Деххудо, М.Дабирсиёқӣ, Ш. Нақавӣ, В.А. Капранов, А.Сангинов, Ҳ. Аҳадов, Ҳ.Рауфов, А.Нуров, А.Отахонова, А.Воҳидов, А.Насриддинов, Д.Баҳриддинов, А.Ҳасанзода, М.Сатторова, Н.Ғиёсов, С.Саидов, Ш.Рустамов ва дигарон ташкил медиҳад.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар диссертатсия чун маводи таҳқиқӣ наشري интиқодии фарҳанги «Мачмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ дар таҳияи Муҳаммад Дабирсиёқӣ, 4 нусхаи хаттӣ, нашрҳои гуногуни «Луғати фурс», «Сихоҳ-ул-фурс», «Фарҳанги форсӣ», «Бурҳони қотеъ», нашрҳои мухталифи осори Рӯдакӣ, девону ашъори шоирони асрҳои X-XI, нашрҳои «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (солҳои 1958 ва 2019) ва «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон» тасҳеҳи Маҳмуди Мудаббирӣ мавриди истифода қарор гирифт.

Пойгоҳи таҳқиқотро факултети филологияи тоҷики МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», конференсияҳои донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот, пеш аз ҳама, дар таъйин намудани ҷойгоҳи «Мачмаъ-ул-фурс»-и Муҳаммадқосим Сурурии Кошонӣ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ зоҳир мегардад. Дар ин замина, фарҳанги «Мачмаъ-ул-фурс» аз ҷиҳати фарогирии шавоҳиди шеърии зиёд ҳамчун сарчашмаи адабӣ эътироф шуда, муаллифи фарҳанг натавонанд фарҳангшинос, балки шоири бомаҳорати асри XVII муаррифӣ гардид. Роҳу усулҳои интиҳоби асноди шоҳид ва шарҳи маъноӣ онҳо дар фарҳанги мазкур бори аввал ба риштаи таҳқиқ кашида шуд. Маротибаи аввал дар фарҳанги «Мачмаъ-ул-фурс» ҷой доштани афкори интиқодӣ ва он заминаи рушди нақд дар фарҳангшиносии минбаъда гардидаи ба далелҳо собит карда шуд. Ҳамчунин, дар асоси асноди шоҳиди фарҳанг 50 байт аз ашъори суҳанварони асрҳои X-XI нақду тасҳеҳ карда шуд. Нахустин маротиба фарҳанги мазкур ҳамчун сарчашмаи нодири киноёту истиороти адабӣ муаррифӣ гардида, мақоми муаллифи он дар шарҳу тавзеҳи ин воситаҳои бадеӣ ва маърифати ашъори шоирон муайян карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Бар асоси омӯзиши мундариҷа ва муҳтавои фарҳангҳои тафсири муқаррар гардид, ки аносири нақд, тасҳеҳ, маърифати адабиёт, матншиносӣ, сарчашмашиносӣ дар фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ маҳз дар асрҳои миёна зоҳир гардиданд, ки ин амр дар рушди минбаъдаи улуми нақду суҳансанҷӣ ва

матншиносӣ таъсир гузошта, то ҳол дар танзими фарҳангҳои тафсири ва тадвини ашъори шоирони классикии форсӣ-тоҷикӣ хидмат менамояд;

2. Сурури Кошонӣ аз ҷумлаи он фарҳангшиногон ба махсуб меёбад, ки дар фарҳанги хеш дар баробари шарҳу тавзеҳи вожагон, таъбирҳои мухталифи луғатномаҳои пешинаро мавриди нақду баррасӣ қарор дода, андешаҳои интиқодии хешро дар мавриди шеваҳои истифодаи абёти шоҳид, шарҳу маънигузори вожагону таркибҳо ибраз менамояд;

3. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс» бо баробари фарогирии теъдоди зиёди моддаҳои луғавӣ нисбат ба дигар фарҳангҳои асримиёнагӣ, ҳамчунин киноёту истиороти зиёди адабиро ба таври алоҳида шарҳу тавзеҳ додааст, ки баррасиву таҳқиқи онҳо дар баробари нақши муассир гузоштан дар маърифати матолиби шуаро, ҳунари шоирӣ суханварон метавонад арзиши муҳими фарҳангро дар шинохти зебоишиносии адабиёт ва завқи баланди бадеии муаллиф баён созад.

4. Муаллифи фарҳанг аз тавзеҳи луғавии моддаҳои шарҳшаванда берун рафта, маълумоти бештареро тавассути истифода аз маъхазҳои илмию соҳавӣ барои аҳли мутолиа пешниҳод кардааст, ки барои дарки маънии мутуни осори адабӣ мусоидат менамояд.

5. Дар «Фарҳанги Сурури» аз намунаҳои ашъори шоирон абёти ҷолиб ҳамчун аснод зикр шудаанд, ки чанде аз онҳо ҳатто дар таркиби девони шоирони классикии форсӣ-тоҷикӣ ба ҷашм нарасид. Дар қанори ин, дар фарҳанг гунаҳои абёте истифода шудаанд, ки тавассути шарҳи вожаи мавриди тавзеҳ ба мо равшан мешавад, ки муаллифи фарҳанг аз нусхаҳои нодир ва қобили эътимоди он барои таълифи асари хеш истифода кардааст.

6. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ яке аз маъмултарин фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ махсуб ёфта, бо сабаби аз ҷониби ҳуди муаллиф таҳрир ёфтани он дар дарозии асрҳои гузашта, дар намудҳои мухтасару мукамал нусхабардорӣ гардидааст. Нусхаҳои муътабари фарҳанг то ҳол дар китобхонаҳои бузурги ҷаҳон ниғаҳдорӣ карда мешаванд.

7. Фарҳанги мазкур аз лиҳози истифодаи сарчашмаҳои муътамад дорои абёти шоҳиди нисбатан саҳеҳ буда, дар заминаи он дар давоми қори тадқиқӣ тасҳеҳу атрибутсияи баъзе абёт ва ашъори нави шоирон низ муқаррар карда шуд, ки ин амр низ ба қорбурди нусхаҳои нодир сарчашмаҳои мавриди истифода аз ҷониби муаллиф дарак медиҳад.

Аҳамияти назарӣ амалии таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки натиҷаҳои он дар рушди минбаъда ва ҳаллу фасли масъалаҳои тозаи адабиётшиносии назариявӣ амалӣ, фарҳангшиноӣ, матншиносӣ, нақду тасҳеҳ ва шинохти паҳлуҳои мухталифи илмҳои мазкур, маърифат ва шарҳи адабиёт хизмат хоҳад кард. Натиҷаҳои тадқиқот барои муайян кардани ашъори бозмондаи суханварони асрҳои X-XI, дарёфти шакли саҳеҳ ва маънии дурусти

силсилаи киноёту истиороти шоирона, нақду тасхеҳи теъдоди абёти шоирони асрҳои X-XI мусоидат намуда, дар бораи шарҳу тафсири маҳорати суҳанварии Сурурии Кошонӣ ҳамчун шоир нақши муассир мегузорад.

Ҳамчунин, маводи диссертатсия дар таҳқиқи масоили меҳварии адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ ва иҷрои корҳои зерин аҳамияти амалӣ дорад:

- барои таҳияи китобҳои дарсӣ ва маводи таълимӣ аз рӯи фанҳои назарияи адабиёт, таърихи адабиёт, луғатшиносӣ, матншиносӣ ва нақду суҳансанҷӣ;
- барои таҳияи девон ва ё ашъори мунтахаби суҳанварони асрҳои X-XI;
- барои танзими фарҳангҳо ва шуруҳи осори адабӣ;
- таҳияи фарҳангҳои муаллифӣ:
- омӯзиши равишҳои тасхеҳи муноси адабӣ:
- барои таълифи корҳои илмӣ дар заминаи таҳқиқи фарҳангҳо ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ, масъалаҳои матншиносӣ, маърифат ва шарҳи адабиёт.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Муҳимтарин нуктаҳо ва хулосаҳои рисолаи илмӣ дар ҷаласаҳои семенари илмӣ-назарии кафедраи адабиёти классикии тоҷик, конфронсҳои илмӣ-назариявии олимони МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров», ду **конференсияи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ** баррасӣ гардидаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур ба рамзи ихтисоси тасдиқнамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.08 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ) мувофиқат дорад.

Саҳми шахсии доктараби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот ба сатҳи нафгонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ ҷамъоварии мавод, тасвиб расонидани натиҷаҳо, омода намудани мақолаву маърузаҳои илмӣ дар конференсияҳои вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ асоснок карда мешавад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи адабиёти классикии тоҷики факултети филологияи тоҷики МДТ-и «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» ба иҷро расида, дар ҷаласаи кафедраи номбурда (қарори №6 аз 19.01.2024) мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз рӯи мавзӯи таҳқиқ маърузаҳо дар конфронсҳои илмии донишгоҳӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ таҳти унвони «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ чун сарчашмаи адабӣ» (Душанбе, 29 апрел соли 2023), «Нусхашиносии «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ» (Хуҷанд, 18 ноябри соли 2023) ироа гардидааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи диссертатсия 12 мақола, аз ҷумла, 6 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 8 фасл, 8 зерфасл, хулоса, феҳрасти адабиёт ва 2 замима таркиб ёфта, ҳаҷми умумии он 210 саҳифа ва матни асосии рисола 152 саҳифаро дар бар мегирад.

МАЗМУНИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Боби аввали рисола «Муҳаммадқосим Сурури Кошонӣ ва мақоми «Маҷмаъ-ул-фурс»-и ӯ дар суҳаншиносии форсӣ-тоҷикӣ» унвон дошта, фарогири 3 фасл аст.

Дар фасли аввали ин боб, ки «**Зиндагинома ва фаъолияти адабии Сурури Кошонӣ**» унвон дорад, шарҳи иҷмолии рӯзгор ва муҳимтарин тамоюлҳои эҷодӣ ва мероси бозмондаи Сурурӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Сарчашмаҳои илмию адабӣ ному насаби ӯро Муҳаммадқосим ибни Ҳоҷӣ Муҳаммади Кошонӣ насб карда, ба лақаби шоирии ӯ Сурурӣ ишора намудаанд ва ӯро зодаи вилояти Кошон хондаанд. Дар сарчашмаҳо соли таваллуд ва вафоташ дақиқ нест, аммо маълум аст, ки дар нимаи дуюми асри XVI таваллуд шуда, солҳои 30-юми асри XVII аз олам даргузаштааст. Ҳарчанд Сурурӣ ба унвони фарҳангшинос маъруфият дорад, вале аз маълумоти тазкираҳои фавқуззикр ва дигар манбаъҳои адабиву илмӣ равшан мешавад, ки ӯ ҳамчун шоир низ маъруфият доштааст. Бар иттилои С.И.Баевский¹ девони ӯ дар авоили асри XVII дар Ҳиндустон китобат шудааст, аммо то замони мо расидааст ё на, маълум нест. Дар маҷмуъ, ба воситаи тазкираҳо ва дебочаи «Маҷмаъ-ул-фурс» 20 қасида, 4 соқинома, 11 ғазал, 2 қитъа, 10 дубайтию рубой ва 3 байт, ки ҳамагӣ зиёда аз 200 байт аз ашъори Сурурӣ ҷамъоварӣ карда шуда, мавриди омӯзиш қарор дода шуд ва ин ашъор ҳамчун *замимаи якуми* рисола оварда шуд. Мавзуоти ашъори шоирро ишқу муҳаббат, мадҳу ситоиш, шикоят аз рӯзгор ва ақидаҳои фалсафӣю ахлоқӣ фаро гирифтаанд. Шоир дар ашъораш аз саноеи бадеӣ ва истилоҳоти адабӣ моҳирона истифода бурдааст. Чунончи, ғазали зерин дар шеваи содаву латиф дар сабки шоирони гузашта суруда шудани ашъори шоирро бозгӯӣ мекунад:

*Лаби ту зинда кунад муъҷизи Масеҳоро,
Қадат ба хок фишонад ниҳоли Тӯборо.
Ба дафъи чашми бад аз сӯзи худ даме сад бор,
Сипанди оташи дил мекунам сувайдоро.
Зи рашки он ки саборо бар ӯ гузар набвад,
Зи ҷон ҳисор кунам хоки он кафи поро.
Фазо барои мукофоти пири Канъонӣ,
Сапед сохт зи гам дидаи Зулайхоро²*

¹Описание персидских рукописей Института народов Азии. –С.34.

²Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор.–С.592.

С.И.Баевский¹ ва А.Воҳидов² ин фарҳанг чун сарчашмаи «Гулдастай фарҳанги Бӯстон» низ хидмат кардааст. Муҳаққиқи тоҷик Абдуманнони Насриддин³ ин фарҳангро яке аз сарчашмаҳои шарҳи «Гулистон» –«Хиёбон»-и Сирочиддин Алихони Орзу қайд намудааст. Инчунин, фарҳанги Сурурӣ дар танзиму тадвини осори шоирони адабиёти классикӣ ва таҳияи шуруҳи осори адибони классикии тоҷик низ хидмат кардааст.

Фасли сеюми боби мазкур «Нусхаҳои хаттии «Фарҳанги Сурурӣ» ном гирифта, дар он шарҳи муҳимтарин нусхаҳои хаттии фарҳанг аз феҳрастҳо бозшиносӣ шуда, ҳамчунин нусхаҳое, ки дар дастрасии диссертант қарор дошт, тавзеҳ ёфтааст. Ҳарчанд кори илмӣ аз рӯи нашри интиқодии фарҳанг, бо кӯшиши Дабири Сиёқӣ, сурат гирифтааст, аммо дар давоми кори таҳқиқӣ нусхаҳои хаттии фарҳанг низ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Дар бораи нусхаҳои хаттии ин фарҳанг аз феҳрастҳои китобхонаҳои ҷаҳон ба мисли «Феҳрасти дастхатҳои форсии китобхонаи миллии Париж»⁴, «Феҳрасти маҷмӯаи Фурут Виллиём Колич (Калкутта)»⁵, Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии Институти ховаршиносӣ⁶, «Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии китобхонаҳои Туркия»⁷, «Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии китобхонаи Донишгоҳи Истамбул»⁸, «Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии музейи миллии Покистон дар Карочӣ»⁹, «Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсӣ»¹⁰ ва асари «Описание персидских рукописей Института народов Азии»¹¹ иттилоъ ёфтем ва дар муқоисаву муқобалаи маълумотҳо манзараи равшани нусхаҳои фарҳангро инъикос карда шудааст. Дар натиҷа маълум гардидааст, ки зиёда аз 50 нусхаи хаттии ин фарҳанг дар феҳрастҳои китобхонаҳои ҷаҳон нигоҳдорӣ мешавад.

¹Описание персидских рукописей Института народов Азии. –С.61.

²Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. –С.99.

³А.Насриддинов. Шарҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик(қисми 2).–Ҳучанд, 2001.–С.43.

⁴E. Blochet. Catalogue des manuscrits persans. Tome quatrieme. –Paris, 1978. –349p.

⁵Феҳрасти маҷмӯаи Фурут Виллиём Колич (Калкутта) дар китобхонаи Оршеви миллии Ҳинд – Деҳлии нав. Таҳияи Тавфиқ Ҳошимпури Субҳонӣ, Муҳаммадризо Насирӣ. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адабиёти форсӣ, 1379. –С.40.

⁶Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии Институти ховаршиносӣ, (милали Осиёӣ) фарҳангистони улуми Русия. Ба эҳтимоми О.Ф.Акимушкин, В.В. Кушув, Н.Д. Микалухув, А.М. Мугинов, М.А. Салоҳиддинов. –Техрон: Созмони мадорики фарҳангии инқилоби исломӣ, 1375. –С.387.

⁷Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии китобхонаҳои Туркия (22 китобхона) Таълифи Тавфиқ Ҳошимпури Субҳонӣ. –Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1337.–С.69,84,137,581.

⁸Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии китобхонаи Донишгоҳи Истамбул. Гирдоварандагон: Тавфиқ Ҳошим пури Субҳонӣ, Ҳисомиддини Оксу. –Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. 1374. –С.685.

⁹Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсии музейи миллии Покистон дар Карочӣ. Нигоштаи Саид Орифи Навшоҳӣ. –Исломобод,1983. –С.343.

¹⁰Феҳрасти нусхаҳои хаттии форсӣ. Таҳияи Аҳмади Мунзавӣ. –Техрон, 1337. –Ҷ.3.–С.1900-1903.

¹¹Описание персидских рукописей Института народов Азии.(Выпуск 4). Персидские толковые словари (фарҳанги). –С.33-37

Ҳамчунин 4 нусхаи хатти, ки аз аз китобхонаҳои Маҷлиси Шурои миллӣ^{1,2}, маҷлиси Шурои Ҷумҳурии Исломии Эрон³ ва китобхонаи Остони қудс⁴ дарёфт дарёфт карда шуда ва арзиши ин нусхаҳо дар муқобала бо наشري интиқодии фарҳанг муайян карда шудааст. Дар натиҷаи муқоисаву муқобала маълум мегардид, ки Сурурӣ худ фарҳангширо се маротиба таҳрир намудааст ва он дар шаклҳои муқаммалу мухтасар дар минтақаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳинд интишор гардидааст.

Боби дуюми рисола «**Вежагиҳои фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ**»ном дошта, аз 6 фасл ва 3 зерфасл иборат аст.

Фасли якуми боби мазкур «Сарчашмаҳои «Маҷмаъ-ул-фурс» унвон дошта, матлабҳои аслии он дар 3 зерфасл таҳлилу таҳқиқ шудаанд:

Фарҳангҳо. Сурурӣ дар таълифу таҳрири фарҳанги хеш аз 24 луғати пешинаву муосир, аз ҷумла «Рисолаи Абуҳафси Суғдӣ», «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Ас-Сомӣ фӣ-с-сомӣ»-и Аҳмад ибни Муҳаммад Майдонии Нишопурӣ, «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Сихоҳ-ал-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Муншӣ, «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфажонӣ, «Ҷомеъ-ул-луғот»-и Ниёзии Ҳичозӣ, Фарҳанги «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё»-и Бадриддини Иброҳим, «Канз-ул-луғот»-и Муҳаммад ибни Абдуҳолиқ ибни Маъруф, «Тухфат-ус-саодат»-и Маҳмуд ибни Шайх Зиёуддин Муҳаммад, «Адот-ул-фузало»-и Қозихон Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, «Шарафномаи Аҳмади Манярӣ» таълифи Иброҳим Қаввоми Форукӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизи Ёбаҳӣ, «Фарҳанги Мирзо»-и Мирзо Иброҳим ибни Мирзо Шоҳ Ҳусайни Исфажонӣ, «Фарҳанги Ҳусайн Вафой», «Муаййид-ул-фузало» таснифи Муҳаммади Лод, «Луғати Ҳалимӣ», «Кашф-ул-луғот ва-л-истилоҳот» таълифи Аҳмад Сурӣ Бихорӣ, «Ихтиёроти бадеӣ»-и Алӣ ибни Ҳусайни Ансор, «Шомил-ул-луғот» таълифи Қараҳисорӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-ро Изудуддавла Мир Ҷамолиддин Ҳусайн Инҷуи Шерозӣ, «Қомус»-и арабӣ, фарҳангҳои «Рисолат-ун-насир» ва «Лисон-уш-шуаро»-и маҷхул-ул-муаллиф истифода бурдааст. Чунончи, «*Рисолаи Абуҳафси Суғдӣ*» то замони мо нарасида, В.А. Капранов⁵ ва А.Мирзоев¹ қайд менамоянд, ки

¹Сурурии Кошонӣ. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс». Нусхаи хатти китобхонаи «Маҷлиси Шурои исломии Эрон». – Шумораи сабти китоб: 207-39. – 277с.

²Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс». Нусхаи хатти китобхонаи «Маҷлиси Шурои миллӣ». – Шумораи китоб: китоб: 7394. - 285с.

³Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ. Нусхаи хатти китобхонаи «Маҷлиси Шурои миллӣ». Котиб: Муҳаммад Оли Ҷаъфар. Соли таълиф: 1222. - 604с.

⁴Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ. Нусхаи хатти китобхонаи Остони Қудс. Котиб: Мирзо Ризоҳони Ноилӣ. Соли таъ ё таҳрир 1254 қ. – Шумораи сабт: 2741. - 237с.

⁵В.А.Капранов. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. – Душанбе: Дониш, 1987.–С.35.

«Азбаски дар фарҳангҳои «Мачмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ ва «Фарҳанги Рашидӣ» аз «Рисолаи Абуҳафси Суғдӣ» чанд иқтибос овардаанд, гумон меравад, ки он то асри XVII ба фарҳангнависон дастрас будааст. Яъне, ба эҳтимоли зиёд аз тарафи Сурурӣ ин фарҳанг бевосита истифода шудааст. Зеро дар фарҳанг чандин луғот аз Фарҳанги Абуҳафси Суғдӣ иқтибос шуда, ишораҳои махсусе ба он луғат рафтааст. Дар тавзеҳи вожаҳои «оҳаш», «астим», «башитар», «деранд», «саморӯғ» ва «сатим» истифода шудааст. Чунончи:

Саморуг - дар «Нусхаи Вафой» гиёҳе бошад, ки аз ҷоҳои намнок рӯяд... аммо дар «Рисолаи Абуҳафси Суғдӣ» ба маънии хоки шӯра омада ва бо ин байти Унсурӣ мустамсак шуда:

*Кучо ман чаши дорам бар сахоят,
Гулу лола нарӯяд аз саморӯғ².*

Китобҳои илмию соҳавӣ. Сурурӣ дар таснифи «Мачмаъ-ул-фурс» ба ғайр аз фарҳангҳо ба кутуби илмию соҳавӣ низ мурочиат менамояд. Муаллиф осори уламои гузаштаву муосирро дар шарҳу тавзеҳи истилоҳоти таърихӣ, ҷуғрафӣ, астрономӣ ва филологию этнографӣ, дар ташреҳи аҷоиботи олам, ҷонварону ҳодисаҳои ғайриодии табиат, номи растаниву гиёҳҳои шифобахш, доруву дармон, калимоту ибороти улуми тасаввуф, тиббу риёзиёт мавриди назар қарор медиҳад. Аз китобҳои «Тарҷумаи Сайдана» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ, «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ, «Аҷоиб-ул-булдон»-и Закариё ибни Муҳаммад ибни Муҳаммади Қазвинӣ, «Ғароиб-уд-дунё»-и Шайх Озарӣ, «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Алӣ ибни Усмони Ҷуллобии Ҳучвирӣ, «Мафотех-ул-улум»-и Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Юсуфи Котиби Хоразмӣ, «Ҷавоҳирнома»-и Мир Садриддин Муҳаммади Шерозӣ, «Ҷоми ҷаҳоннамоӣ»-и Амир Ғиёсиддини Мансур, «Шарҳи Қонун»-и Мавлоно Қутбиддини Аллома, «Мачмаъ-ул-ансоб»-и Муҳаммад Алӣ Ҳусайн ибни Муҳаммади Шабонқорай чун сарчашма истифода намудааст. Чунончи:

«Тарҷумаи Сайдана»-и Абурайҳони Берунӣ³ дар бораи растаниву гиёҳҳои шифобахш, доруву дармони дардҳо баҳс мекунад. Муаллифи фарҳанг дар мавриди шарҳи номи растаниву гиёҳҳои чун «ангаҷад», «ос», «асбағул», «испарғам», «девча» аз ин асари илмӣ истифода намудааст. Чунончи:

Девча - хӯраест, ки дар пашмина афтад ва ба зиён диҳад... ва дар «Сайдана»-и Абурайҳони Берунӣ мастур аст, ки девча номи гиёҳест, ки ўро зардук низ гӯянд (ба фатҳи «зо»-и муъҷама ва замми «ро»-и муҳмала)⁴.

¹Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз А.Мирзоев.– Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. –С.25.

²Мачмаъ-ул-фурс.–С.571.

³Энциклопедияи советии тоҷик (ЭСТ). Зери таҳрири М. Осимӣ. – Душанбе, 1981. -Ҷ.2.–С.339.

⁴Мачмаъ-ул-фурс.–С.760.

Осори адабӣ. Аз омӯзиши фарҳанг маълум мешавад, ки муаллифи фарҳанг девони ашъори шоирони адабиёти классикиро истифода намуда, дар маҷмуъ зиёда аз 10 ҳазор байт аз ашъори 300 шоир шоҳид овардааст. Гоҳо номи асарҳоро бевосита зикр намудааст.

Аммо дар фарҳанг номи шоироне ҳастанд, ки дар сарчашмаҳои маъмули адабиётшиносӣ ба назар нарасидаанд, ё ки шахсияту ашъори онҳо ба таври кофӣ шинохта нашудааст, аз ҷумла, Давоӣ, Ғазанфари Кулҷорӣ, Дақоқиқ Фирӯзшоҳӣ, Девонаи Савдой, Ёқути Мустаъсамӣ, Комилӣ, Қозӣ Нурии Исфохонӣ, Қозӣ Ҳамидӣ, Қозӣ Низом, Қосими Коҳӣ, Мирзо Қосими Гунободӣ, Насири Адиб, Назири Қуддус, Нуриддини Сандуқӣ, Рашиди Аъвар, Сайид Алии Мусаввар, Сайфи Эраҷ, Сайфиддини Зубайрӣ, Содикӣ Меҳр, Ҳолии Тошкандӣ, Шайх Судон, Шаҳобиддини Фомӣ, Шаҳобуддавла Шарафулмулк ва номи монанди ин шоирони ношинохтаи дигар бо абёти шоҳид муаррифӣ гардидаанд.

Фасли дуюми боби мазкур «Асноди шоҳид ва шеваҳои гузинуши он дар фарҳанг» ном гирифтааст. Дар фарҳанг номи намоёндагони адабиёти классикии асрҳои X-XVII ҳамчун муаллифи абёти шоҳид хеле зиёд зикр гардидааст. Сурурӣ аксари онҳоро бо эҳтиром бо номҳои «устод», «ҳаким», «шайх», «мавлон», «мир», «амир» ба ёд меорад. Аксари ин шоирон дар адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ машҳур ҳастанд ва як қисмашон ҳамзамонҳои муаллиф буда, дар дигар маъхазҳои номи онҳо ба назар намерасад. Ба ҷуз ин, дар фарҳанг абёте низ мавҷуд аст, ки бо ибораҳои «шоир гӯяд», «яке аз мутақаддимин гӯяд», «яке аз ақобир гӯяд», «яке аз бузургон гӯяд» омада, номи онҳо муайян зикр нашудааст. Сурурӣ дар шарҳи 6 ҳазор воҳиди луғавӣ, бештар аз 10 ҳазор байтро истинод кардааст.

Аз навъҳои шеърӣ бештар навъи маснавӣ ба қор бурда шуда, навъҳои дигари шеърӣ ба амсоли қасида, қитъа, рубоӣ, тарҷеъ низ ба назар мерасанд. Аз осори насрӣ ба осори Саъдӣ ва Насириддини Тӯсӣ мурочиат намудааст, ки ин вижагии хоси «Маҷмаъ-ул-фурс» маҳсуб меёбад, зеро дар фарҳангҳои асримиёнагӣ аз асарҳои насрӣ истифода бурдан хеле кам ба назар мерасад. Аз таҳлилҳои маълум гашт, ки Сурурӣ дар мурағаб сохтани фарҳанг аз ашъори шоирони мутақаддим ва асрҳои миёна истифода бурдааст ва бештар аз ҳама ба осори бузургони адабиёти классикии тоҷик чун Рӯдакӣ Фирдавсӣ, Асадиву Унсурӣ, Низомӣ Хоқонӣ, Мавлавӣ Санӣ, Саъдию Ҳофиз, Ҷомӣ Носири Хусрав тавачҷуҳ зоҳир намудааст. Доир ба фасли мазкур ба рисола *замимаи дуюм* илова карда шудааст, ки дар он номи зиёда аз 300 нафар шоир, миқдори абёти шоҳид аз онҳо ва зикри саҳифаи фарҳанг дарҷ гардидааст.

Фасли сеюми боби дувум «Хусусиятҳои луғавӣ адабӣ «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ» унвон дорад, аз 2 зер фасл иборат буда, дар он муҳимтарин

вижагиҳои адабиву луғавии фарҳанг таҳқиқ шудаанд. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ аз муқаддима, 28 боб ва замима иборат буда тақрибан 6 ҳазор луғатро бо санадҳо шарҳ медиҳад. Замимаи он истиорот ва киноёти адабиро дар бар мегирад. Сурурӣ дар таснифи фарҳанги хеш калимаҳоро аз рӯи ҳарфи аввал ба бобҳо ҷудо кардааст. Вижагиҳои фарҳанг аз лиҳози усулҳои интиҳоб, шарҳу тафсири вожагон дар фарҳанг ба таври зайл таҳлилу баррасӣ ва муайян карда шуд:

1) *Шарҳи калимаҳои қухани форсӣ-тоҷикӣ*

Дар фарҳанг калимаҳои аслии форсӣ, ки имрӯз ҳамчун воҳидҳои қухнашуда аз истеъмол баромадаанд ва танҳо дар ашъори шуарои мутақаддим зинда мондаанд, тафсир карда шудаанд. Чунончи:

Дажбурӯ - (ба фатҳи «дол» ва сукуни «зо»-и форсӣ ва замми «бо»-ву «ро») яъне хашмгину гирех бар абрӯ зада. Мисолаш Абӯшакур фармояд:

*Яке дажбурӯест пархоишар,
К-аз ӯ ҳаст шери жаёнро ҳазар¹.*

Ин навъи луғот барои ҳалли баъзе мушкилоти луғоти ашъори шоирони мутақаддимин, аз ҷумла, мутуни адабии асрҳои X-XI мусоидат менамояд.

2) *Шарҳи шакли калимаҳо*

Муаллиф аз усули шарҳи муфассали шакли воҳидҳои луғавӣ истифода бурда, на танҳо ҳаракатҳоро дар калимаҳо шарҳ медиҳад, балки номи ҳарфҳои алифбои арабии таркиби калимаро низ қайд карда мегузарад. Дар давраи расмияти алифбои арабӣ дар хати тоҷикӣ ин усул дар ниғаҳдошти шакли аслии калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ хидмати муҳимро адо кардааст.

Шарҳи шакли калима барои дуруст хондани абёти шоҳид низ мусоидат менамояд. Масалан, дар «Девони ашъори Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ»¹ байти зеринро меҳонем:

*Мудхилонро рикоб заррогин,
Пойи озодагон наёбад сар.*

Дар «Маҷмаъ-ул-фурс»² чунин ба назар расид:

Сур - (ба замми «син») кафше бошад, ки дар Хуросон аз ресмони сиёҳ бофанд ва мутлақ кафширо низ гуфтаанд. Мисолаш устод Рӯдакӣ гӯяд:

*Мудхилонро рикоб заррогин,
Пойи озодагон наёбад сур.*

Ба воситаи шарҳи шакли калима муайян шуд, ки мисраи дуум ба калимаи «сур» - (ба замми «син») ба охир мерасад, на бо вожаи «сар».

3) *Решаиносии калимаҳо*

¹Девони ашъори Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ.—С.260.

²Маҷмаъ-ул-фурс.—С.734.

Чун ҳадафи муаллиф гирд овардани калимаҳои аслии форсӣ-тоҷикӣ буд, ба масъалаи решашиносии калимаҳо низ даст мезанад ва бисёр калимаҳоро аз рӯйи этимология низ шарҳу тавзеҳ медиҳад, чунончи:

*Даҳок*¹ - номи Заҳҳок аст. Чӣ «ок» айб аст ва офат ва чун ӯ соҳиби даҳ айб буд, ӯро Даҳок гуфта ва Заҳҳок муарраби он аст ва уюби даҳгона ин аст...

4) Иқтибос аз сарчашмаҳо дар шарҳи маъно ва зикри маъхаз.

Дигар аз вижагиҳои фарҳанг ин муқоиса ва мутақобилаи фарҳангҳои мутақаддим ва муосир дар шарҳи маъно ва зикри номи сарчашмаҳост. Яъне, ҳар санаде, ки аз сарчашмаҳои дигар иқтибос гирифтааст, маъхазии онро зикр менамояд, то ки шарҳаш боэътимод бошад ва дар рисола якҷанд мисол аз фарҳанг таҳлил гардидааст.

Зерфасли аввали фасли мазкур «Аносири нақд дар «Мачмаъ-ул-фурс» ном дорад ва дар он мулоҳизоти интиқодии муаллиф роҷеъ ба фарҳангҳои дигар таҳлил шудааст. Фарҳангшинос хангоми ташреҳи калима ва истифодаи абёти шохид ба сарчашмаҳои луғаташ назари интиқодии хешро низ баён кардааст. Дар ин росто, «Фарҳанги Чаҳонгирӣ», «Меъёри Чамолӣ», «Шарҳи Сомӣ», «Тухфат-ул-аҳбоб», «Муаййид-ул-фузало», «Фарҳангномаи Вафой», «Шарафнома» ва «Кашф-ул-маҳҷуб» мавриди нақди Сурурӣ қарор гирифтааст. Чунончи:

Хав - (ба фатҳи «хо») чӯббанде, ки биноӣён бар сари он истанд ва кор кунанд... ва Ҳусайн Вафой гӯяд, ба маънии қолаби тоқ низ омада ва ин байтро муаййиди қавли худ оварда:

*Ҳар ҷо ки иморати нав оғоз кунанд,
Дар гардани тоқи он хаве соз кунанд.*

Ва ба хоҳири ин заиф мерасад, ки аз ин байт низ маънии чӯббасти истинбод метавон кард, ба воситаи он ки ба маънии қолаби тоқ дар ҳеҷ нусха наёмада².

Дар «Бурҳони қотеъ» низ «хав» ба маънои чӯби биноӣ бошад, ки биноӣён ва кутубанависон ва наққошон дар даруну беруни иморат тартиб диҳанд ва бар болои он рафта кор кунанд³.

Аз муқоисаву муқобалаи фарҳангҳо маълум гардид, дар аксарият маврид нақди Сурурӣ саҳеҳ ба назар мерасад. Бояд таъкид кард, ки нақди фарҳанг андар фарҳанг пеш аз Сурурӣ воқеъ буда, аммо боризан нишон дода нашудааст. Дар заминаи нақди Сурурӣ аносири нақд дар фарҳангшиносии

¹ Мачмаъ-ул-фурс. –С.539.

² Мачмаъ-ул-фурс.–С.470.

³ Мачмаъ-ул-фурс.–С.470.

асрҳои минбаъда боз ҳам такмил ёфт, мисоли онро дар «Фарҳанги Рашидӣ» ва «Сироч-ул-луғот» мушоҳида кардан мумкин аст.

Зерфасли дуоми фасли сеюм «Унсурҳои шарҳ дар фарҳанг» ном гирифта, дар он усулҳои шарҳу басти вожагон, таркибҳои шоирона ва дигар падидаҳои марбут ба шарҳ ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд. Дар фарҳанг якчанд унсури шарҳнигорӣ - шарҳи мухтасари воҳидҳои луғавӣ, шарҳи муфассал бо истиноди сарчашмаву абёти шоҳид, шарҳи калима бо зикри қиссаву ривоёт ва шарҳи абёти шоҳид ба назар мерасад:

1) *Шарҳи мухтасари воҳидҳои луғавӣ, бо як калима ва ё ҷумла.*

2) *Шарҳи муфассали моддаҳои луғавӣ:*

А) *Шарҳи муфассал бо истиноди сарчашмаву абёти шоҳид*

Сурурӣ баъзе калимаҳоро чунон муфассал шарҳ додааст, ки ҳатто шарҳи як калима чанд саҳифаро фаро мегирад. Аз ҷумла, калимаҳои «Армоил», «ангалюн», «бар», «дебои хусравӣ», «сурхоб», «сиринд», «самандар», «сӣ лаҳн», «шиаст», «шанаг», «тироз», «Кашмир» ва ғайраҳо хеле муфассал шарҳ дода шудаанд. Муаллиф аз сарчашмаҳо, яъне фарҳангҳо истинод меорад, чандин маънои вожаҳо зикр менамояд ва ба ҳар як маънои он шавоҳиди ҷудогона сабт менамояд.

Б) *Шарҳи калима бо зикри қиссаву ривоёт*

Сурурӣ дар шарҳи калимаву ибороти тафсиршаванда қиссаҳо аз зиндагии ашхоси таърихӣ, воқеаҳои асарҳои бадеӣ марбут ба қаҳрамонҳои он, ҳодисаҳои таърихӣ, афсонаву ривоёти халқӣ, назарияҳои пайдоиши ин ё он ашёву мавзёҳои ҷуғрофиро дар моддаҳои луғавӣ батафсил меорад. Аммо маъҳази ин ривоёту ҳикоятро зикр намекунад. Ин қиссаҳо дар адабиёти бадеӣ, осори шуароӣ форсу тоҷик бештар дар ҳамин шаклу маънӣ паҳн гардида буданд.

Дар «Маҷмаъ-ул-фурс» ҳангоми тафсири калимоту ибороти «дарахти Фарҳод», «Андарус», «Истаранг», «Армоил», «Аҳнучашӣ», «Ирмонсарой», «Оинаи Искандарӣ», «Бармак», «хависа», «дарӣ», «Зардушт», «зари чаъфарӣ», «Самарқанд», «Кашмир», «дарахти вақвоқ» қиссаву ривоёти ҷолибе оварда шудааст.

В) *Шарҳи абёти шоҳид*

Сурурӣ дар тафсири вожаҳо барои возеҳ гаштани маънӣ абёти шоҳиди зикршавандаро низ шарҳ додааст. Ташреҳи мисолҳо маънии воҳидҳои луғавиро боз ҳам равшантар нишон медиҳанд ва дар таҳлили матни адабиёти классикӣ саҳм гузоштааст. Чунончи:

Кӯҳистон-пеш аз ин Самарқандро меғуфтаанд. Аммо ҳоло ҳар кӯҳсорро гӯянд казо фӣ «Шарафнома» ва дар «Фарҳанг» Кӯҳистон номи шаҳрест аз Хуросон ва муаррабаш Қаҳистон аст.

Аммо аз ин ду байти Фахриддини Гургонӣ, ки аз забони Ромин ба бародараш, ки шоҳ Мӯбад бошад мегӯяд, дар хине, ки ба воситаи дурии Вис дилгир шуда ва таморуз карда ва шикор кардан дар Табаристонро баҳона сохта ва мехоҳад, аз Марв ба Моҳобод, ки Вис он чост, биравад:

*Шавам з-ин чо сӯйи Гургону Сорӣ,
Бипарронам дар он бози шикорӣ.
Чу шаш маҳ бигзарад рӯзе наоям,
Зи Куҳистон сӯйи шоҳаншаҳ оям.*

Чунин зоҳир мешавад, ки Кӯҳистон Мозандарон аст, ки Табаристон низ гӯянд¹.

Дар ин маврид муаллифи фарҳанг ду байти Фахриддини Гургониро аз рӯйи маснавии «Вис ва Ромин» шарҳ додааст, аммо Кӯҳистон ва Қаҳистон на Мозандарон, балки қисме аз Хуросон будааст. Бо вучуди ин, Сурурӣ кӯшидааст, то ки мазмуни байтро вобаста ба сужаи асар тавзеҳ дода бошад.

Қисмати хотимавии фарҳанг «Истиороти киноёт» ном дорад. Дар ин қисмат ибораву таркибхое чо дода шудаанд, ки бахше аз онҳо аз фарҳанги мардумӣ бар осори шуаро интиқол ёфтаанд, дигар киноёту истиороте, ки маҳсули тахайюли худӣ шоир буда, баъдан дар адабиёти бадеӣ роиҷ гаштааст. Сурурӣ дар ин боб ҳамагӣ 576 ибораҳои шеваи шоиронаро тавзеҳ додааст. Киноёту истиороти ба амсоли «*оҳуе монда гирифтани*», «*об дар ҷӯй*», «*об аз сари ҷӯйи ишва бастан*», «*об дар ҷигар надорад*», «*оҳуи симин*», «*ба дандон будан*», «*бо сағ дар ҷувол шудан*», «*Бағдоди хароб*», «*ба об андар шакар дорад*», «*тарозуи нӯлодсанҷон*», «*ҷома дар дандон гирифтани*», «*ҷомаи хуршед*», «*хотуни ҷаҳон ё хотуни яғмо*», «*хуни дил ба нохун расидан*», «*дафтари поринаро гов хӯрад*», «*духтари офтоб*», «*дасти ту бар сари ман*», «*рахт бар саҳро кашидан*», «*рӯбоҳи зард*», «*зин бар гов ниҳодан*», «*табл зери гилем*», «*қалам даркашидан*», «*дар гӯрагӣ мавиз шудан*», «*синар бар об афкандан*», «*қиблаи деҳқон*», «*қофия танг шудан*», «*гурбаро аз бағал афкандан*», «*киса ба собун задан*», «*ба чароге расидан*», «*дегдони сард*», «*равған ба рег рехтан*», «*зодаи шаш рӯз*», «*саройи нуҳуфт*», «*сиёҳнома*», «*шаҳи нимрӯз*», «*дарахти вақвоқ*», «*маҳтоб паймудан*», «*наъли вожгун*» ва ғайраҳоро маъникушой менамояд. Масалан:

*Об аз сари ҷӯйи ишва бастан*²– киноя аз тарки фиреб кардан бошад. Мисолаш Анварӣ гӯяд:

*Аз сари ҷӯйи ишва об бубанд,
Беи аз ин гирди пойи ҳавз магард!*

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.1110.

²Маҷмаъ-ул-фурс.–С.1574.

ва ин анъана дар фарҳангҳои «Бурҳони қотеъ», «Шамс-ул-луғот», «Фарҳанги Онандроҷ», «Фарҳанги адабиёти форсӣ»-и Заҳрои Хонларӣ ва «Фарҳанги мутародифот ва истилоҳот»-и Муҳаммад Подшоҳ идомаи худро ёфт. Дар фарҳангнависи муосири тоҷик адабиётшинос Абдулманнони Насриддин дар китоби «Фарҳанги мушкилоти адабиёт»-и худ калимоту ибороти маъноӣ маҷозидошта ва таъбирҳои шоиронаи шуароӣ адабиёти классикии тоҷикро ба хонандаи имрӯза ҳаддалимкон шарҳу тавзеҳ додааст.

Боби дуҷуми рисола дар 6 банд хулосабарорӣ карда шудааст.

Боби сеюм «Масоили маърифати шеър ва матншиносии осори адабии асрҳои X-XI дар «Фарҳанги Сурурӣ» унвон дошта, аз 2 фасл ва 3 зерфасл иборат аст.

Фасли аввали ин боб «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ ва мақоми он дар маърифати ашъори суҳанварони асрҳои X-XI ном дорад. Ҳарчанд ашъори суҳанварони асрҳои X-XI бо сабки Хуросонӣ суруда шудааст ва мисли сабки Ироқиву Ҳиндӣ печидагиву кинояҳои бисёр ҳам надорад, вале онҳо аз калимоту таркиботи кӯҳани форсӣ ва ибороти малеҳонаву шоирона ораста гардидаанд, ки бе донишони маънии онҳо маърифати ашъори мазкур ба хонанда даст намедихад. Дар ин маврид фарҳангҳои тафсирий ва муаллифӣ барои маърифати шеър ва дарки маъноӣ онҳо мусоидат менамояд. Яке аз ин гуна фарҳангҳо «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонист, ки зиёда аз 2 ҳазор байти суҳанварони асрҳои X-XI-ро истинод намуда, калимаву ибороти мушкилфаҳми онҳоро шарҳу тавзеҳ додааст. Чунончи:

Калимаи «афтол», ки дар як байте аз қитъаи зерини Қатрони Табрэзӣ омадааст, дар фарҳангҳои мутақаддим, аз ҷумла, «Луғати фурс», «Сихоҳ-ал-фурс» ва фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ ба назар намерасад. Аммо дар «Маҷмаъ-ул-фурс»¹ чунин омадааст:

Афтол - (ба «то»-и дунукта, ба вазни афъол) пошанда ва парокандакунанда бошад. Мисолаш Қатрон фармояд:

*Ду навбахор падида омад андар аввали сол,
Зи фасли солу зи фазли шаҳи сутудахисол.
Аз ин баҳор шуда дасти ҷуд дурафшон
В-аз он баҳор шуда чашми абр дурафтол.*

Яъне, дар фасли навбахорон боридани боронро шоир чунин тасвир намуда ва онро дурафтол шуморида, яъне дурафшон, дурпош ё чашми абри дурпошон тавзеҳ додааст.

Ва ё калимаи «баш»-ро Сурурӣ² чунин шарҳ медиҳад:

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.63

²Маҷмаъ-ул-фурс.–С.155.

Баш - (ба фатҳи «бо») банде бошад, ки аз ҷиҳати маҳкамӣ бар сандукҳо зананд ва «паш» (ба «бо»-и форсӣ) низ омада, мисолаш Абулмуайид гӯяд:

*Зи обнӯс даре андар ӯ фарошта буд,
Ба ҷойи оҳан симин ҳама башу мисмор.*

Ва (ба замми «бо») мӯйи гардан ва ёли асбро гӯянд, мисолаш Асадӣ фармояд:

*Ба ҷойи наъл моҳе баста бар пой,
Ба ҷойи дур(р) парвин баста бар буш.*

Ва дар «Фарҳанг» ба маънии ҳар банди оҳан, ки бар сандукҳо ва тахтаҳо ба ҷиҳати маҳкамӣ зананд, оварда. Барои мисол дар таъйиди маънии аввал ин байти Фирдавсӣ оварда ки:

*Чаро гуфт нагрифтамаш зери каш,
Ҳаме бар камар сохтам панҷа баш.*

Байти мазкур дар аксар нусхаҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ¹ ба ин шакл омадааст:

*Чаро гуфт нагрифтамаш зери каш,
Ҳаме бар камар сохтам банд х(в)аш.*

Дар ҳошияи ин нусха зикр шудааст, ки бархе нусхаҳои дигар ба ҷои х(в)аш бандваш омадааст. Маълум аст, ки шакли дар фарҳанг истифодашудаи байт ба малтаби гӯянда наздик аст, зеро ҳосили сухани шоир он аст, ки панҷаро бар камари худ мисли банди оҳан барои муҳкамӣ қарор додам. Баробари ин дар мисраи аввал истифодаи ибораи «зери каш нагрифтан» пайванди маъноии онро бо вожаи «баш» тақвият мебахшад.

Дар байтҳои мазкури Абулмуайид, Асадӣ ва Фирдавсӣ калимаи «баш» ва «буш» ба маъниҳои гуногун ба қор бурда шуда, Сурури ҳар яки онҳоро мувофиқи маънии матлаби дар байт истифодашуда ташреҳ медиҳад.

Фасли дувуми боби савуми диссертатсия «Матншиносии осори адабии асрҳои X-XI» ном дошта, муҳимтарин матлабҳои таҳқиқӣ дар се зерфасл баён шудаанд.

1. Нақду тасҳеҳи мутуни осори адабӣ. Бо мақсади муайян намудани арзиши илмию адабӣ ва матншиносии «Маҷмаъ-ул-фурс» абёти шоҳиде, ки аз осори шуарои асрҳои X-XI оварда шудааст, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шуд. Абёти шоҳиди шуарои асрҳои X-XI аз фарҳанг баркашида шуд ва бо нашрҳои девонҳои ҷопи ватаниву хориҷии шуарои давраи мазкур муқоисаву муқобала карда шуд. Дар мавриди зарурӣ барои нақду тасҳеҳи абёт ба фарҳангҳо мурочиат карда шуд. Ҳамин тавр ба нақду тасҳеҳи чанд абёти шоирони ин давр кӯшиш карда шудааст. Чунончи:

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.155.

Дар наشري охири «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»¹ ва наشري «Абӯшакури Балхӣ»² байти зерини Абӯшакури Балхӣ омадааст:

*Басо хону кошонаву бодъард,
Бад-ӯ андарун шодию нӯиш(в)ард.*

Дар «Маҷмаъ-ул-фурс»³ омадааст:

Бодғард - (ба долу рои муҳмалатайн ва ғайни муъчама. Ба вазни родмард) хонаи тобистонӣ бошад. Устод Абӯшакур гӯяд:

*Басо ҷой кошонаву бодғард,
Бад-ӯ андарун шодию нӯиш(в)ард.*

Яъне дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» ва наشري «Абӯшакури Балхӣ» ба ғалат «бодъард» оварда шудааст. Тарзи дурусти ин луғат ва байт дар «Маҷмаъ-ул-фурс» ва фарҳангҳои «Луғати фурс»⁴, «Сихоҳ-ул-фурс»⁵ дуруст омадааст.

Дар наشري охири «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»⁶ ва китоби «Абӯшакури Балхӣ»⁷ байти зерини Абӯшакурро аз «Офариннома» мехонем:

*Буто, рӯзгоре барояд бар ин,
Кунам пеши ҳар кас туро офарин.*

Дар «Маҷмаъ-ул-фурс»⁸ зери калимаи «бито» ба маънии «бигзор» ин байти Абӯшакур истинод шудааст:

*Бито, рӯзгоре барояд бар ин,
Кунам пеши ҳар кас туро офарин.*

Дар «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон»⁹ бо хуруфи «бо», «то» ва «алиф» омада, яъне «бито» хондан мумкин аст, дар наشري аввали «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» (1958) ҳам «Бито» ва «бар ояд» омадааст. Дар наشري дувум калимаи «бито» аз форсӣ иштибоҳан «буто» хонда шуда, бар замми ин «барояд» дар якҷоягӣ навишта шудааст, ки аслан «бар ояд» бояд бошад. Яъне, шоир гуфтанист, ки бигзор рӯзгоре – замоне сипарӣ гардад ҳам, туро дар пеши ҳар кас ситоиш мекунам. Аз мушоҳидаи абёти қаблӣ ва баъдии ин байт равшан мегардад, ки калимаи «бут», ки ба маънии «ёр», «маъшуқа» меояд дар он матн таносубе надорад.

¹Х. Шарифов, А. Абдусатторов. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, чопи дувум, 2019. –С.164.

²Анзурат Маликзод. Абӯшакури Балхӣ. –Душанбе, 2023. –С.77.

³Маҷмаъ-ул-фурс.–С.127.

⁴Асадии Тӯсей. Луғати фурс / Муқаддима, таҳия, таълиқот, хошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015.–С.122.

⁵Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ. Сихоҳ-ул-фурс / Бо эҳтимоми дуктур Абдулалӣ Тоатӣ. –Техрон, 1381.–С.74.

⁶Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ.–С.180

⁷Абӯшакури Балхӣ.–С.71.

⁸Маҷмаъ-ул-фурс.–С.116.

⁹Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон.–С.105.

Сурурӣ дар фарҳанг¹ зери калимаи «болуғ» ба маънои шохи холикардаи гов бошад ва бад-он шароб хӯранд, аз Аммора байти шоҳид истинод намудааст:

*Бо чанги сугдиёнаву бо болуғи шароб,
Омад ба хони чокари худ хоҷа бо савоб.*

Дар «Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон»² чунин омада:

*Бо чанги сугдиёнаву бо болуғу китоб,
Омад ба хони чокари худ хоҷа бо савоб.*

Дар «Сихоҳ-ал-фурс»³ низ «китоб» омадааст. Аммо чун «болуғ» ба маънои шохи гов, ки бар он шароб хӯранд, ибораи «болуғи шароб» ё «болуғу шароб» сахтар аз «болуғу китоб» мебошад.

Инчунин, дар «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ⁴ дар тавсифи сипоҳи Сагсор аз достони «Шигифтии ҷазираи Қолун ва ҷанги Гаршосп бо Сагсор» байти зерин омада:

*Ба дарё шитобон наҳанг оваранд,
Ба шамшер бо шер ҷанг оварад.*

Дар «Маҷмаъ-ул-фурс»⁵ зери калимаи «шино» аз Асадӣ байти шоҳид омадааст:

*Ба дарё шино чун наҳанг оварад,
Ба шамшер бо шер ҷанг оварад.*

Аз рӯи мазмуну муҳтаво ташбеҳи дуруст дар «Фарҳанги Сурурӣ» омадааст. Шоир сипоҳи Сагсорро аз ҷиҳати ҷолокию маҳорати хуби ҷангӣ доштан ба наҳанг монанд мекунад, ки дар дарё ба ҷобукӣ шино мекунад. Ташбеҳи «ба дарё чун наҳанг шино кардан» нисбат ба сипоҳиён, аз ибораи «ба дарё шитобон наҳанг овардан» дурусттар ба назар мерасад.

2. Интисоби матн ва бозёфти ашъори тозаи суҳанварон. Дар натиҷаи муқоисаву муқобалаи «Маҷмаъ-ул-фурс» бо нашрҳои интиқодии осори адибони асрҳои X-XI якҷанд абёти интисобӣ дарёфт карда шуд. Аз ҷумла, нисбат доштани байти Фароловӣ ба Рӯдакӣ, як байти Мунҷик ба Хусравонӣ, як байти Шаҳиди Балхӣ ба Дақиқӣ ва як байти Хучаста ба Тайён муайян карда шуд.

Масалан, дар шарҳи калимаи «ҷоҳшук», яъне олоти алафдаравӣ, аз Шаҳиди Балхӣ байти зерин ҳамчун шоҳид оварда шудааст⁶:

Эй хоҷаи фақри бешиғоли бенаво,

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.155.

²Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон.–С.352.

³Маҷмаъ-ул-фурс.–С.155.

⁴Асадии Тӯсӣ. Гаршоспнома. Таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2011.–С.178.

⁵Маҷмаъ-ул-фурс.–С.830.

⁶Маҷмаъ-ул-фурс.–С.355.

Бардор ҷоҳшуку бирав, медарав ҳашиш.

Дар «Луғати фурс»¹ чунин омадааст:

*Эй хоҷа, бо бузургию ашғол чӣ туро,
Баргир ҷоҳшуку бар ӯ медарав ҳашиш!*

Дар «Сихоҳ-ал-фурс»² низ дар шарҳи калимаи ҷоҳсук байти Шаҳид ба тарзи «Луғати фурс» омадааст.

Ин байт дар «Шарҳи аҳвол» ба назар нарасид, аммо дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»³ дар силки абёти парокандаи Дақиқӣ чунин оварда шудааст:

*Эй хоҷа, гар бузургию ашғол не туро,
Баргир ҷоҳшуку бар ӯ май дар ӯ ҳашиш.*

Аввалан, ин байт дар асоси фарҳангҳое чун «Луғати фурс», «Сихоҳ-ал-фурс» ва «Маҷмаъ-ул-фурс» аз Шаҳид оварда шуда, дар ҳеч манобеъ ба Дақиқӣ мутааллиқ нест. Дигар, дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» калимаи «медарав»-ро аз форсӣ иштибоҳан «май дар ӯ» хондаанд, ки маънии байтро костааст.

Инчунин, якчанд абёте, ки дар фарҳанг ба номи Абӯшақури Балхӣ, Шаҳиди Балхӣ, Лабибӣ, Аммора, Аминӣ оварда шудааст ва дар нашрҳои дигар дарёфт карда нашуд, ҳамчун абёти тоза пешниҳод гардидааст.

3. Баррасии баъзе масъалаҳои матншиносии ашъори Рӯдакӣ. Дар «Маҷмаъ-ул-фурс» аз осори Рӯдакӣ 127 байт ҳамчун абёти шоҳид истинод шудааст, ки ин далели яке аз сарчашмаҳои ашъори Рӯдакӣ будани фарҳанг аст.

Дар натиҷаи муқоиса ва муқобалаи абёти шоҳиди фарҳанг бо нашрҳои маъмултарини осори Рӯдакӣ, аз ҷумла нашрҳои таҳияи Абдулғанӣ Мирзоев⁴, Манучехри Донишпажӯх⁵, Ҷаҳонгири Мансур⁶, Халил Хатиби Раҳбар⁷, Саид Нафисӣ⁸, наشري дар асоси нусахи С.Нафисӣ ва С.Брагинский⁹, Қодири Рустам¹⁰, Рустам¹⁰, Абдулманнони Насриддин¹¹, Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии

¹Луғати фурс.–С.262.

²Сихоҳ-ал-фурс.–С.178

³Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ.–С.344.

⁴Осори Рӯдакӣ. Таҳти таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод, 1958. – 529с.

⁵Девони Рӯдакӣ. Шарҳу тавзеҳи Манучехри Донишпажӯх.–Техрон:Тӯс, 1373.– 127с.

⁶Девони Рӯдакӣ. Тасҳеҳу назорати Ҷаҳонгири Мансур. – Техрон: Интишороти «Ноҳӣ», 1374. – 304с.

⁷Рӯдакии Самарқандӣ. Ба кӯшиши Халил Хатиби Раҳбар.– Техрон,1368. – 71с.

⁸Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. Таҳияи Саид Нафисӣ.–Техрон: Интишороти китобхонаи Ибни Сино, 1341.– 695с.

⁹Девони Рӯдакии Самарқандӣ. Бар асоси нусахи С. Нафисӣ, И. Брагинский.–Техрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376.–216с.

¹⁰Девони Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Ҳақим ибни Абдурахмон ибни Одам Рӯдакии Самарқандӣ.Таҳия ва ҳавошии Қодири Рустам.–Техрон: Муассисаи фарҳангии Оку, 1387.-181с.

¹¹Рӯдакӣ (нусхашиносӣ ва нақду баррасии ашъори бозмонда). Таҳияи А.Насриддин. – Хучанд, 1999. – 394с.

Хуросонӣ¹ маълум гардид, ки зиёда аз 100 байти шоҳид бо матни ин нашрҳо мувофиқат менамояд. Инчунин, 12 байти шоҳиди фарҳанг бо баъзе ҷузъиёташ аз нашрҳои девони Рӯдакӣ фарқ дорад.

Ҳамчунин, аз Рӯдакӣ 7 байт дар фарҳанг оварда шудааст, ки дар нашрҳои девонаш дарёфт нашуд. Сабки нигориши ин абёт ҳарчанд ба назми Рӯдакӣ наздик аст, аммо дар ягон наشري девонаш ба назар нарасид. Дар таркиби ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ низ ин байтҳо вучуд надорад. Аз ин лиҳоз, абёти мазкурро мо комилан ба осори Одамушшуаро маҳсуб намедонем, аммо аз ҷиҳати маънову мазмун ва забону услуб ба ашъори Рӯдакӣ наздик аст. Чунончи дар «Мачмаъ-ул-фурс»² омада:

Гӯспандкушон - номи иди Қурбон бошад. Мисолаш Рӯдакӣ гӯяд:

*Хуҷаста бод туро иди гӯспандкушон,
Ки ту ҳамеша дарахти хуҷастагӣ корӣ.*

Дар девони Рӯдакӣ³ байти зеринро мехонем:

*Бод бар ту мубораку хуншон,
Ҷашни Наврӯзу гӯспандкушон.*

Муқоисаву муқобала ва таҳқиқи масоили матншиносии осори адибони асрҳои X-XI дар нақду тасҳех, бозёфти ашъор ва артибутсияи 50 байти ин давра имкон дод.

Боби сеюми рисола дар 4 банд хулосабарорӣ карда шудааст.

ХУЛОСАҲО

I. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

1. Сурурии Кошонӣ бо ҳузури хеш дар қаламрави фарҳангу адабиёти форсӣ-тоҷикӣ бо иншои фарҳангномаи «Мачмаъ-ул-фурс» хидмати босазоеро анҷом додааст, ки дар таърихи тамаддуни мардумони форсизабон нақши бузург гузошта меояд. Бо он ки номи ӯ дар қаламрави таърихи мардумони форсизабон бо ҳамин фарҳанг бештар аз ҳама сабт шудааст, вале ҳифозати намунаҳои ашъори ӯ дар кутуби тазкира аз маҳорати барҷастаи шоирӣ ва суханвариаш паём мерасонад, ки бегумон ин хунари баланд дар эҷоди фарҳанг низ таъсиргузор будааст [9-М].

2. Муаллиф дар тадвини фарҳангаш аз 24 луғат, зиёда аз 10 кутуби илмию соҳавӣ ва осори суханварони адабиёти классикии форсӣ-тоҷикиро ҳамчун сарчашма истифода бурдааст, ки чанд манобеи ин фарҳанг, аз ҷумла «Рисолаи

¹Рӯдакӣ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. –Душанбе: Адиб, 2007. –416с.

²Мачмаъ-ул-фурс. –С.1224.

³Мухити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. –С.546.

Абӯҳафси Суғдӣ», «Чомеъ-ул-луғот»-и Ниёзии Ҳичозӣ ва «Рисолат-ун-насир»-и маҷхулулмуаллиф то ба замони мо нарасидаанд. Аз ин ҷиҳат, фарҳанги Сурурӣ дорои арзиши адабию сарчашмавӣ низ мебошад, ки маҳз тавассути он мавод ва матолиби маъхуз аз ин луғатномаҳо то замони мо омада расидаанд [10-М].

3. Дар шарҳу тафсири моддаҳои луғавӣ Сурурӣ аслан суннатҳои хоси фарҳангшиносии асримиёнагиро идома бахшидааст. Аммо дар баъзе маврид муаллиф ба шарҳи муфассал кӯшида, маълумоти маъхазҳои гуногунро такмил ва тафсил бахшида, ба шарҳи маънии байт низ тавачҷуҳ менамояд, ки арзиши адабии фарҳангро дар заминаи сарчашмаи муҳими шарҳнависӣ қарор гирифтани он баланд мебардорад [2-М], [8-М].

4. «Мачмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ дар таълифи фарҳангҳои минбаъда, чун «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Гулдастаи фарҳанги Бӯстон», дар тадвини «Ҳиёбон» - шарҳи «Гулистон»-и Сирочиддин Алихони Орзу ва девону маҷмуаҳои осори суханварони форсӣ-тоҷикӣ ба ҳукми сарчашма хидмат кардааст. [5-М],[10-М].

5. Дар фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ аносири нақду баррасӣ ҳанӯз дар асри XV («Шарафномаи Аҳмади Манярӣ»-и Иброҳим Қавомиддини Форуқӣ) зуҳур карда буд, аммо нақди комил ва боасос эътироф намешуд. Муаллифи «Фарҳанги Сурурӣ» дар баробари фарҳангҳои пешина ва муосирро чун маъхаз истифода намудан, матолиби онҳоро нақду тасҳеҳ низ кардааст. Ва бад ин восита ба рушду такомули нақди адабӣ дар фарҳангномаҳо асос гузоштааст [3-М].

6. Аз ҷустуҷӯ ва дарёфти нусхаҳои хатии «Мачмаъ-ул-фурс» аз феҳрасти китобхонаҳои бузурги ҷаҳон ва таҳлилу тавсиф ва баррасии чанд нусахи хаттии он ба чунин натиҷа метавон расид, ки ин фарҳанг аз ҷумлаи маъмултарин ва мустаъмалтарин фарҳанги тафсирий дар асрҳои миёна маҳсуб ёфта, дар қаламрави Осиёи Миёна, Ҳинду Покистон ва Эрону Туркия аз ҷониби котибон бо теъдоди зиёд нусхабардорӣ карда шуда, дар пахнои Шарқу Ғарб интишор ёфтааст [11-М].

7. Қисмати ниҳии муҳими фарҳангро шарҳи киноёту истиороти шоирона, яъне истилоҳоти адабӣ ташкил медиҳад, ки дар шарҳу таҳлили осори суханварони адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ хеле муфид арзёбӣ мешавад. Бояд қайд кард, ки ин равиш бештар хоси шуруҳоти адабӣ буда, дар фарҳангҳо истилоҳоти адабӣ ҷо-ҷо тавзеҳ ёбанд ҳам, чун қисмати ҷудоғона дар ягон аз чунин фарҳангнома ба қор нарафтааст [8-М].

8. «Мачмаъ-ул-фурс» дар радифи фарҳангҳои дигари тафсирий дар кашфи абёти парешону гумшудаи суханварони форсу тоҷик, нақду тасҳеҳи мутуни осори адабӣ нақши босазо дорад. Истифодаи муаллиф аз ашъори зиёда аз 300 нафар суханвари форсии тоҷик, ки шумораи умумии абёти мавриди қорбурд

бештар аз 10 ҳазорро ба вучуд овардааст, ки аҳамияти фарҳангро аз назари адабиётшиносӣ ва маърифату шарҳи осори адабӣ боз ҳам афзудааст [4-6М], [6-М].

9. Муаллиф ҳангоми истифодаи абёти шоҳид гунаҳоро ба кор гирифтааст, ки дар дарки саҳеҳу матлабҳои шоирон созгор афтадааст. Ин нукта далолат бар он дорад, ки Сурурӣ дар баробари истифода аз манобеи муътамад, сарчашмаҳои нодир аз нусхаҳои хаттии қуҳан ва боъътимоде девон ва осори шуаро истифода кардааст [6-М].

10. Дар баробари ин ки фарҳанги мазкур фазилатҳои фаровонро соҳиб аст, аммо дар нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои он бархе камбудихо низ ба чашм мерасанд, ки онҳо, асосан, дар сурати афтодани ҳуруф, бадали калима ба калимаи дигар, иштибоҳ дар тафсири калима, лағзиш ё афтодани нуктаҳо, интисоби ашъор ва тасхифоту таҳрифот дар асноди шоҳид зоҳир шудаанд. [4-М], [7-М].

11. Дар фарҳанг аз осори суҳанварони асрҳои X-XI абёти зиёд мустанад шудааст. Аз ин рӯ, «Фарҳанги Сурурӣ» аз ҷиҳати фарогирии 2014 байт аз 63 шоири асрҳои X-XI метавонад сарчашмаи муътамаде дар таҳқиқу тадвини ашъори ин шоирон қарор бигирад. Аз баррасиву таҳлили абёти шоҳиди мазкур дар муқоисаву муқобалаи мутуни нашрҳои гуногун ва фарҳангҳои дигар аён гашт, ки аксари мураттибони девону маҷмуаҳои мазкур фарҳанги Суруриро дар ҷараёни тасҳеҳу нашри онҳо ҳамчун сарчашмаҳои ин девону маҷмуаҳо қарор додаанд [6-М].

12. Муҳаммадқосим Сурурии Қошонӣ баробари луғатдони барҷаста будан, яке аз шоирони боризи ҳавзаи адабии Исфаҳон дар асри XVII ба шумор рафта, намунаҳои ашъори ӯ ба воситаи тазкираҳои асримиёнагӣ то замони мо омада расидааст [1-М].

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳқиқу баррасии фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс» ҳамчун сарчашмаи нақду суҳансанҷӣ ба ин натиҷаи кулӣ метавон расид, ки фарҳанги мазкур дар маърифати шаклу мазмуни калимоту ибороти таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва мутуни осори адабӣ басо муҳим мебошад. Дар диссертатсия танҳо асноди шоҳид аз суҳанварони асрҳои X-XI мавриди баррасиву омӯзиш қарор дода шудааст, ки дар умум 2014 байтро ташкил медиҳад. Аммо дар фарҳанг бештар аз 8 ҳазор абёти шоҳид аз ашъори суҳанварони асрҳои XII-XVII зикр шудааст, ки бегумон маводи тадқиқотӣ барои таълифи як рисолаи дигар буда метавонад. Танҳо бар асоси таҳлили маводи мавриди истифода муайян карда шуд, «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Қошониро метавон ҳамчун фарҳанги нодир ва арзишманд дар адабиётшиносии форсӣ-тоҷикӣ муаррифӣ намуд.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Матолиби диссертатсияро метавон дар оянда барои анҷоми сисилали корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар заминаи фарҳангшиносӣ, хоса фарҳангҳо ҳамчун сарчашмаи адабӣ, фарҳангшиносии асрҳои миёна, тадқиқу баррасии осори суҳанварони асрҳои X-XI, сарчашмашиносӣ, нақди адабӣ ва матншиносӣ мавриди истифода қарор дод.

Ҳамчунин, натиҷаҳои диссертатсия барои таҳияи мавод оид ба таълими фанҳои таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, матншиносӣ, нақди адабӣ ва назарияи луғатшиносӣ заминаи муфид ба ҳисоб меравад. Маводи рисола минбаъд барои мавриди таҳқиқ қарор додани ашъори суҳанварони асрҳои X-XI ва омӯзиши фарҳангҳои тафсирии форсӣ-тоҷикӣ мусоидат хоҳад кард.

Дар асоси матолиби рисола имкон дорад, ки дар оянда фаъолияти адабии Сурурии Кошонӣ мавриди тадқиқу баррасӣ қарор дода шуда, ашъори бозмондаи ӯ интишор гардад. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ аз ҷиҳати асноди шохиди суҳанварони асрҳои миёна мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, осори шоирони ношинохта ва муаррифӣ нагардида дар асоси матолиби фарҳанг таҳия, тасхеҳ ва муаррифӣ ва тадқиқ карда шавад. Ҳамчунин, интисоби ашъор ва нуқсонҳои ошкоргардидаи нашрҳои осори шуарои асрҳои X-XI дар оянда ба назар гирифта шуда, абёти нақду тасхеҳгардида ва байтҳои тозаи суҳанварони ин давра дар нашрҳои оянда ба ашъори онҳо дохил карда шавад.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

а) Мақолаҳои, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и ФР ба таъб расидаанд:

[1-М] Султонова Г.А «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурии Кошонӣ ва арзиши илмию адабии он [мақола] / Г.А.Султонова // Паёми донишкадаи забонҳо (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе: Нӯшобод, 2022, - №3 (47). – С.127-136.

[2-М] Султонова Г.А. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс» ва хусусиятҳои лексикографии он [мақола] / Г.А.Султонова // Паёми донишкадаи забонҳо (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе: Нӯшобод, 2022, - №4 4(48). – С.92-102.

[3-М] Султонова Г.А. «Фарҳанги Сурурӣ» дар масири фарҳангшиносии тоҷик. [мақола] / Г.А.Султонова // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои филологӣ. – Душанбе: Маркази таъбу нашр, тарҷума ва баргардон, 2023, - №2. – С.207-213.

[4-М] Султонова Г.А. Масоили нақду тасхеҳи мутуни осори адабӣ дар заминаи «Фарҳанги Сурурӣ» [мақола] / Г.А.Султонова // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои филологӣ. – Хучанд, 2023, - №3. – С.97-104.

[5-М] Султонова Г.А. «Маджмаъ-ул-фурс» Сурури Кошони как литературный источник. Рецензируемый научный журнал: Тенденции развития науки и образования. – Самара, Март 2023 (часть 2), - №95. – С.125-128.

[6-М] Султонова Г.А. Нақду тасҳеҳи осори қарни Х дар асоси «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ [мақола] / Г.А.Султонова // Паёми донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2023, -1/3 (113). – С.26-32.

[7-М] Султонова Г.А., Саидов С.Ғ. Нақду баррасии осори Рӯдакӣ дар заминаи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ [мақола] / Г.А.Султонова, С.Ғ.Саидов // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ) Силсилаи илмҳои филологӣ. -Душанбе: Маркази таъбу нашр, тарҷума ва баргардон, 2024, - №2. – С.231-239.

Б) Мақолаҳои ки дар маҷалла ва маҷмуаҳои илмии дигар ба таъбиқ расидаанд:

[8-М] Султонова Г.А. Усулҳои шарҳу тафсир дар «Фарҳанги Сурури» [мақола] / Г.А.Султонова // Паёми Суғд, март 2023, - №3. – С.87-92.

[9-М] Султонова Г.А. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ чун сарчашмаи адабӣ [мақола] / Г.А.Султонова // Материалы международной научно – практической конференции «XIII Ломоносовские чтения» часть 1. Гуманитарные науки. 28-29 апреля 2023 года. Душанбе.– С.271-277.

[10-М] Султонова Г.А. Аҳамияти сарчашмаиносии «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ [мақола] / Г.А.Султонова // Фаслномаи Камоли Хучандӣ, Хучанд: Маркази илмию таҳқиқотии Камоли Хучандӣ, 2023, №2(34). – С.5-12.

[11-М] Султонова Г.А. Нусхаиносии «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури Кошонӣ [мақола] / Г.А.Султонова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ- назариявӣ «Масъалаҳои мубрами суҳаншиносӣ дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осӣи Марказӣ» (17-18-уми ноябри 2023). – Хучанд, 2023. – С.253-258.

[12-М] Султонова Г.А. Саҳми Пешвои миллат дар рушди таҳкими забони давлатӣ [мақола] / Г.А.Султонова // Пешвои миллат ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол. Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ. Хучанд: Дабир, ноябри 2021. – С.226-229.

[13-М] Султонова Г. А. Маъникушоӣ ва тафсири осори Мавлоно дар «Фарҳанги «Маснавий маънавӣ» [мақола] / Г.А.Султонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ – амалӣ. – Бохтар, 2023. – С.194-198.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

УДК - 821. 222.8.95
ББК - 83 (5) 3
С87

На правах рукописи

СУЛТОНЗОДА ГУЛБАХОР АБДУВАЙИТ

**«МАДЖМА'-УЛ-ФУРС» МУХАММАДКАСЫМА СУРУРИ
КАШАНИ И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ, КРИТИКИ И
КОРРЕКТИРОВКИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ X-XI вв.**

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание учёной степени
кандидата филологических наук
по специальности 10.01.00 - Литературоведение
(10.01.08 – Теория литературы.Текстология, кодикология)

ХУДЖАНД - 2024

Диссертация выполнена на кафедре таджикской классической литературы Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Научный руководитель: **Саидов Саидумрон Ганиджонович** – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской классической литературы ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Официальные оппоненты: **Юсуфов Умриддин Абдукофиевич** - доктор филологических наук, заведующий отделением истории языка и литературы имени Абуабдуллохи Рудаки Национальной академии наук Таджикистана

Охунджонова Нурихон Рахматджоновна - кандидат филологических наук, руководитель издательства “Дабир” и научного журнала “Ахбори ДДХБСТ” Таджикского государственного университета права, бизнес и политики

Ведущая организация: **ГОУ «Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Айни»**

Защита диссертации состоится 27-ноября 2024 г. в 13:00 часов на заседании диссертационного совета 6D.КОА-037 при Государственном образовательном учреждении «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (735700 Республика Таджикистан, г. Худжанд, переулок Мавлонбекова, 1)

С диссертацией можно ознакомиться в центральной библиотеке ГОУ-«Худжандский государственный университет имени академика Бабаджана Гафурова» и на сайте www.hgu.tj. Объявление о защите диссертации размещено на сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан www.vak.tj.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2024 г.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук**

Ашрапов Б.П.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Персидско-таджикская лексикография в XV-XVIII веках переживала эволюцию, в процессе которой были составлены крупные в истории персидско-таджикской литературы словари. К счастью, многие из них сохранились и стали предметом изучения и анализа исследователей данной отрасли.

Литературную значимость и ценность представляют в основном словари, содержащие стихотворные примеры. Это позволяет обращаться к словарю в качестве достоверного литературного источника и исследовать его с точки зрения текстологии и других литературоведческих аспектов. Данная особенность словарей способствует корректировке текста произведений, атрибуции настоящих авторов того или иного художественного произведения и обнаружению новых стихотворений.

Одним из таких средневековых словарей является «Маджма'-ул-фурс» («Сборник персидских слов») Сурури Кашани, который был составлен в Исфагане в XVII веке и включает более десяти тысяч бейтов-иллюстраций из творчества 300 персидских литераторов, что обеспечивает его преимущество над другими словарями с точки зрения охвата подлинно персидско-таджикских слов. Кроме того, автор попытался критически осмыслить предыдущие и современные на тот момент словари, комментировать некоторые бейты, а поэтические метафоры и иносказания, размещенные в специальном разделе словаря, подтверждают его литературную ценность.

При этом литературные произведения X-XI веков нуждаются в корректировке, и, учитывая, что Мухаммадкасым Сурури Кашани в процессе составления словаря использовал достоверные литературно-художественные источники, мы получаем возможность критически осмыслить и корректировать литературные тексты этого периода, исследовать литературно-текстологические аспекты данного словаря. И хотя с целью раскрытия литературной ценности словарей в процессе лексикографических исследований осуществлен целый ряд научных работ, этот словарь как важный литературный источник нуждается в более тщательном изучении, что обусловило актуальность и необходимость осуществления нами диссертационного исследования.

Степень изученности научной темы. Обращение к работам, посвященным исследованию и критике данного словаря выявляет, что еще в средние века персидско-таджикские авторы антологий подчеркивали научно-литературную значимость словаря Сурури. Следовательно, можно утверждать, что интерес к критическому осмыслению этого словаря возник уже в период, близкий ко времени жизни его автора. В частности, высокую оценку этому словарю дает Мир Такиуддин Кашани в тазкире «Хуласат-ул-аш'ор ва зубдат-ул-афкор» («Отборные стихи и лучшие мысли»)¹.

Также Вола Дагестани в своей антологии «Риёз-уш-шуаро» («Сад поэтов»)² и Таки Авхади Баляни в тазкире «Арафот-ул-ошикин ва арасот-ул-орифин» («Праздник

¹Мир Такиуддини Кошонӣ. Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор. Бахши Кошон/Ба кӯшиши Абдулалӣ Адиб ва Мухаммад Ҳусайн Насирии Кӯҳнамуӣ.—Техрон, 1384.—С. 589.

² Волаи Доғистонӣ. Тазкираи «Риёз-уш-шуаро» / Муқаддима, тасҳех ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. — Техрон: Асотир, 1384.-Ҷ.2. —С. 996.

влюбленных и собрание арифов»)¹ называют этот словарь одним из лучших. Кроме того, некоторые лексикографы и исследователи словарей неоднократно упоминают о литературной деятельности Сурури и его толковом словаре. Замечания о важности этого словаря и значительном труде его автора содержатся в книге «аз-Зариа ило тасониф-уш-шиа» («Аз-зариа по шиитской классификации») Мухаммада Мухсина Бузурга Техрани², в словарях «Бурхони котеъ» Мухаммадхусайна Бурхана³, «Гиёс-ул-лугот» Гиёсиддина Мухаммада Рампури⁴, «Фарханги форси» Мухаммада Муина⁵, «Луғатнома» Алиакбара Деххудо⁶.

Последующие лексикографы, используя «Маджма'-ул-фурс» в качестве литературного источника, высказывают о нем и свои критические суждения. В том числе, Абдурашид Таттави в «Фарханги Рашиди»⁷ обращался к этому словарю в качестве критического материала при толковании некоторых слов.

В изучение этого словаря значительный вклад внесли зарубежные и отечественные лексикографы. Так, С.И.Баевский⁸ и Е.Блошет⁹, характеризуя в общих чертах чертах «Маджма'-ул-фурс», дают сведения о его достоверных копиях. Иранские учёные Саид Нафиси¹⁰, Алиакбар Деххудо¹¹, Мухаммад Муин¹², Алиасгар Хикмат¹³, упоминая о «Маджма'-ул-фурс» как о персидско-таджикском толковом словаре, проявляют интерес к биографии Сурури.

Вклад в изучение «Маджма'-ул-фурс» и биографии его автора внесли такие исследователи, как Дабирсиёки, Хусайн Курбанпур и Мухаммад Мустафа Рисолатпанохи¹⁴, Ахмад Гулчин Маани¹⁵, Шах Алиакбар Шахристани¹⁶ и Забехулло Сафо¹⁷.

Особо следует отметить заслугу Мухаммада Дабирсиёки¹, подготовившего к изданию критический текст словаря в трех томах на основе достоверных копий.

¹ Такиуддини Исфажони Байлонӣ. Арафот-ул-ошикин ва арасот-ул-орифин/Ба тасхеҳи Забехуллоҳи Соҳибкорӣ, Омина Фаҳри Аҳмад, бо назорати илмии Мухаммади Қаҳрамон. –Техрон, 1389.-Ҷ.1. – С. 1902-1903.

² Мухаммад Мухсини Оқо Бузурги Техронӣ. Аз-Зариа ило тасониф-уш-шиа. –Лубнон- Байрут: Дод-ул-авзоъ, 1403к.-Ҷ.16. – С. 201.

³ Мухаммадхусайни Бурхон. Бурхони котеъ/ Ба эҳтимоми Мухаммад Муин. – Техрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир»,1357.-Ҷ.1. – С. 85.

⁴ Гиёсиддини Мухаммади Ромпурӣ. Гиёс-ул-луғот/ Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров.–Душанбе: Адиб,1988.- Ҷ.2. –С. 221.

⁵ Мухаммад Муин. Фарханги форсӣ. - Техрон: Амири кабир, 1363.-Ҷ.5. –С. 752.

⁶ Алиакбари Деххудо. Луғатнома.– Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. -Ҷ.29.- С – 493.

⁷ Аҳадов Ҳ. Фарханги Рашидӣ ҳамчун асари лексикографӣ.–Душанбе: Дониш, 1981. –С.7.

⁸ Баевский И. Описание персидских рукописей Института народов Азии (Выпуск 4). – Москва, 1962. – С.33-34.

⁹ Blochet E. Catalogue des manuscrits persans. Tome quatrieme.-Paris, 1978.–С.349.

¹⁰ Девони Рӯдакии Самарқандӣ / Бар асоси нусхаи С.Нафисӣ, И.Брагинский. – Техрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376. –С.62.

¹¹ Луғатномаи Деххудо.– Ҷ.29. С – 493.

¹² Фарханги форсӣ.-Т.5. –С. 752.

¹³ Бурхони котеъ.-Т.1. – С. 85.

¹⁴ Мухаммад Мустафо Рисолатпаноҳӣ ва Хусайни Курбанпур. Аҳвол ва ашъори Сурури Кошонӣ.–Техрон: Суханварон, 1396.-68с.

¹⁵ Ахмад Гулчини Маонӣ. Мачмаъ-ул-фурс// Мачаллаи донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсӣ.-Шумораи 37.-Техрон, 1353. – С.105-127.

¹⁶ Шоҳ Алиакбари Шахристонӣ. Мухаммадқосим Сурурӣ нигорандаи «Мачмаъ-ул-фурс» // Изд. «Қанди порсӣ», соли 1380.-шумораи 15,1380. – С.194-214.

¹⁷ Забехулло Сафо.Таърихи адабиёти Эрон.– Тегеран. 1369.- Т.5. –С.380.

Кроме того, его научные изыскания в данном направлении были обобщены в рамках докторской диссертации «Тахкик дар бораи «Маджма'-ул-фурс»-и Сурури Кошони ва тахрирҳои он бо шарҳи фахорист ва тавзеҳоти лозим» («Исследование «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани, редактирование его словаря с комментированием указателей и с необходимыми примечаниями»), которая хранится в библиотеке Тегеранского университета, но до сих пор не опубликована в виде монографии. Диссертация Мухаммада Даюирсиёки посвящена подробной характеристике и комментированию критического издания «Маджма'-ул-фурс», его текстологическому изучению по каталогам, критике и корректировке текста словаря. Т.е. он придает первоочередное значение достоверности текста словаря в плане его сопоставления со словарем «Бурхони коте'» и диванами поэтов. Определяя литературную ценность словаря он подчеркивает преимущество этого словаря по сравнению с другими словарями с точки зрения охвата многочисленных бейтов – иллюстраций.

Мухаммад Мустафа Рисолатпанохи и Хусайн Курбанпур, собрав из древних тазкире сведения о Сурури Кашани и его стихотворениях, составили небольшой сборник, в котором предоставлены краткие сведения о словаре Сурури. Забухулло Сафо и Шах Алиакбар Шахристани в своих статьях упоминают моменты биографии Сурури Кашани, а также о редакциях словаря «Маджма'-ул-фурс» с опорой на сведения тазкире и других источников.

Наша диссертация полностью отличается от вышеназванных исследований. Мы предприняли попытку не только изучить биографию и словарь Сурури, но также исследовать особенности данного словаря и на его основе осуществить критику и корректировку литературных текстов определенного периода литературы.

Таджикские исследователи С.Айни², Х.Рауфов³, А.Насриддинов⁴, Х.Ахадов⁵, А.Вохидов⁶, предоставляя в своих работах общие сведения об этом словаре и его авторе, называют его ценным источником последующих словарей и комментариев к поэтическим и прозаическим произведениям, а также важным источником корректировки произведений литераторов исследуемого нами периода.

К «Маджма'-ул-фурс» Сурури в качестве литературного источника обращались также составители диванов и сборников стихотворений. В том числе, составители «Девони Рудакии Самарканди»⁷, «Ашъори хамасрони Рудаки» («Стихотворения современников Рудаки»)⁸ и сборника стихотворений поэтов X-XI вв.⁹ широко использовали материалы этого словаря.

¹ Мухаммадкосим Ҳоҷӣ Мухаммади Кошонӣ Сурурӣ. Фарҳанги «Мачмаъ-ал-фурс» / Ба кӯшиши Мухаммад Дабирсиёқӣ. –Техрон, 1337.-Ҷ.1. –1-500.,-Ҷ.2. –500-1000с., - Ҷ –1000-1657с.

² Садриддин Айни. Мақтубҳо. – Душанбе: «Меҳроҷ граф», 2023. –С.233.

³ Рауфов Х. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс. – Душанбе, 1973. – С.25.

⁴ Насриддинов А. «Шамс-ул-луғот» ва аҳамияти он барои луғатшиносии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1982. –43с.

⁵ «Фарҳанги Рашидӣ ҳамчун асари лексикографӣ. – С.7.

⁶ Вохидов А. Фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIХ.–Самарқанд, 2018.–С.99.

⁷ Девони Рӯдакии Самарқандӣ / Бар асоси нусхаи С. Нафисӣ, И. Брагинский. – Техрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376. –216с.

⁸ Мирзоев А. Ашъори хамасрони Рӯдакӣ.–Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958.-541с.

⁹ Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевор/Тасҳеҳи Маҳмуди Мудаббирӣ.– Техрон, 1375.-716с.

Исследование литературной и текстологической ценности словарей проводилось в лексикографической школе Худжанда под руководством литературоведа Абдулманнона Насриддина. В этом направлении выполнены исследования учениками этой школы - С.Саидовым¹, Ш.Рустамовым² и М.Рахмоновой³.

Таким образом, продолжая научные разработки, связанные с исследованием литературно-текстологических аспектов «Маджма'-ул-фурс», наша диссертация определяет роль данного словаря в корректировке, издании, изучении и комментировании литературных произведений.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Проблематика диссертации напрямую связана с научными программами (проектами), темами и выполнена в рамках «Перспективной программы научно-исследовательских работ кафедры таджикской классической литературы на 2021-2025 гг.: Текстология, подготовка, корректировка и издание литературных произведений» факультета таджикской филологии ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью исследования является определение литературной ценности «Маджма'-ул-фурс», раскрытие его текстологического значения, рассмотрение элементов комментирования и критики, пояснения литературных метафор и иносказаний в словаре. Вместе с тем, учитывая, что Сурури сам был поэтом и использовал образцы своих стихотворений в словаре, одной из целей работы является исследование особенностей его стихотворений.

Ввиду того, что X-XI вв. является начальным периодом классической персидско-таджикской литературы и споры вокруг текстологии произведений этого периода продолжаются до сих пор, кроме того, автор «Маджма'-ул-фурс» при его составлении использовал достоверные источники и приводит в качестве иллюстраций более 2000 тысяч бейтов из стихотворений поэтов этого периода, для нашего исследования мы выбрали тексты поэтов X-XI вв.

Задачи исследования. Для достижения цели в диссертации решались следующие задачи:

- определить источники словаря и особенности ссылок на них;
- установить место «Маджма'-ул-фурс» в персидско-таджикской лексикографии и литературе;
- изучить рукописи словаря;
- определить место Сурури Кашани как поэта и проанализировать особенности его сохранившихся стихотворений;

¹Саидов С. Персидские толковые словари XI-XIV веков и проблема критики художественного текста. Автореф. Автореф. дисс.канд. филол.н.- Худжанд, 1996. - 19с.

²Рустамов Ш.Р. Толковый словарь XV века «Шарафномаи Маняри» (литературно-текстологические особенности). Автореф. дисс.канд. филол.н. - Худжанд, 2004. - 26с.

³Рахмонова М. «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Муҳаммадсаиди Соиб (масоили шарҳнигорӣ ва матншиносӣ). Автореф. дисс.н.и.филол.-Хучанд, 2019.-27с.

- рассмотреть литературные особенности словаря и определить его преимущество над другими словарями;
- рассмотреть методы и приемы приведения иллюстраций и их размещения;
- выявить элементы комментирования и критики в словаре;
- осуществить корректировку текстов произведений литераторов X-XI веков с опорой на «Маджма'-ул-фурс»;
- найти новые стихотворения и провести атрибуцию произведений поэтов X-XI вв.

Объект исследования: «Маджма'-ул-фурс» Мухаммадкасыма Сурури Кашани, сопоставляя его с другими достоверными словарями, как «Лугати фурс» Асади Туси, «Сихах-ал-фурс» Мухаммада Хиндушаха Нахджувани, «Фарханги форси» Хусайна Вафай, «Фарханги Рашиди» Абдурашида Таттави, «Бурхони коте'» Мухаммада Хусайна Бурхана; произведения поэтов X-XI вв.

Предмет исследования: «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани и вопросы изучения, критики, корректировки литературных текстов X-XI вв.», проблематику которого составляют научно-литературная и лексикографическая деятельность Сурури Кашани, источники словаря «Маджма'-ул-фурс», структура и содержание, методы и приемы составления словаря, отображение в нем вопросов комментирования и текстологии.

Теоретическую основу исследования составили исследовательские подходы и принципы известных отечественных и зарубежных учёных: С.И. Баевского, Л.С.Пейсикова, М. Муина, А. Деххудо, М.Дабирсиёки, Ш. Накави, В.А.Капранова, А.Сангинова, Х.Ахадова, Х.Рауфова, А.Нурова, А.Отахоновой, А.Вохидова, А.Насриддинова, Д.Бахриддинова, А.Хасанзода, М.Сатторовой, Н.Гиёсова, С.Саидова, Ш.Рустомова и др.

Эмпирические основы. В диссертации в качестве исследовательского материала использованы: критическое издание словаря «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани под редакцией Мухаммада Дабирсиёки, 4 рукописные копии словаря, разные издания «Лугати фурс», «Сихох-ул-фурс», «Фарханги форси», «Бурхони коте'», издания стихотворений Рудаки, диваны и стихотворения поэтов X-XI вв., издания «Ашъори хамасрони Рудаки» (“Стихотворения современников Рудаки”) (1958 и 2019 гг.) и «Шархи ахвол ва ашъори шоирони бедевон» (“Биография т стихотворения поэтов, не составивших диван”) под редакцией Махмуда Мудаббири.

Исследовательской базой послужили аудитории ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова», университетские, республиканские и международные конференции.

Научная новизна исследования заключается, прежде всего, в определении места «Маджма'-ул-фурс» Мухаммадкасыма Сурури Кашани в персидско-таджикской литературе. Впервые «Маджма'-ул-фурс» рассматривается как литературный источник по причине охвата в нем многочисленных стихотворных иллюстраций, а его автор представлен не только как лексикограф, но и поэт XVII века. Исследованы подходы к отбору стихотворных иллюстраций, методы и способы толкования их

значений. Впервые аргументированно доказывается, что в «Маджма'-ул-фурс» содержатся критические взгляды и в дальнейшем это способствовало развитию критической мысли в лексикографии. Кроме того, на основе иллюстраций исследуемого словаря предпринята попытка освещения некоторых вопросов текстологии, критики и корректировки произведений литераторов X-XI вв. Впервые данный словарь рассматривается как уникальный источник литературных метафор и иносказаний, определяется роль его автора в пояснении этих средств художественного выражения и в правильном восприятии стихотворений поэтов.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. На основе изучения содержания толкового словаря было установлено, что элементы критики, корректировки, текстологии, изучения литературных произведений, источниковедения в персидско-таджикской лексикографии проявились именно в средние века. Эти процессы, оказавшие влияние на последующее развитие критической мысли и текстологии, до сих пор служат в качестве ориентиров при систематизации толковых словарей, составлении и подготовке к изданию сборников стихотворений классиков персидско-таджикской литературы.

2. Сурури Кашани – один из тех лексикографов, который параллельно с толкованием слов и выражений осуществил критическое осмысление предыдущих словарей и высказал свои критические взгляды о приемах использования бейтов - иллюстраций и методах толкования значений слов и конструкций.

3. В «Маджма'-ул-фурс» наряду с толкованием многочисленных лексических статей, в отличие от других средневековых словарей, отдельно комментируются литературные метафоры и иносказания, что способствует не только осмыслению иллюстраций, оценке поэтического мастерства их авторов, но также свидетельствует о важности словаря для эстетического восприятия литературы и высоком художественно-литературном вкусе автора.

4. Автор словаря, выходя за рамки лексического толкования комментируемых единиц и используя научно-отраслевые источники, предлагает читателям более развернутые сведения, что способствует более глубокому пониманию смысла литературных текстов.

5. В «Маджма'-ул-фурс» в качестве примеров приводятся оригинальные и интересные образцы из творчества поэтов, часть которых не встречаются даже в диванах персидско-таджикских поэтов - классиков. Кроме того, судя по словам, комментируемым автором словаря, он отбирал варианты бейтов из уникальных копий и достоверных источников.

6. «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани считается одним из наиболее популярных средневековых толковых словарей и ввиду того, что его редактировал сам автор, он был переписан полностью или в сокращенном виде на протяжении нескольких столетий. Достоверные копии словаря до сих пор хранятся в крупнейших библиотеках мира.

7. Этот словарь по причине использования автором достоверных источников включает более точные бейты-иллюстрации, что позволило в ходе исследования

осуществить атрибуцию и корректировку некоторых бейтов и установить новые бейты поэтов. Следовательно, автор словаря располагал и воспользовался уникальными копиями литературных источников.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут послужить при изучении новых вопросов теоретического и практического литературоведения, лексикографии, текстологии, критики и корректировки текстов, при освещении разных аспектов этих направлений. Результаты исследования могут быть полезными при определении сохранившихся стихотворений литераторов X-XI вв., обнаружении точных вариантов, правильной интерпретации целого ряда поэтических метафор и иносказаний, корректировке и критическом осмыслении бейтов из творчества поэтов X-XI вв., а также способствуют оценке литературного мастерства Сурури Кашани в качестве поэта.

Материалы диссертации представляют практическое значение при исследовании ключевых вопросов персидско-таджикской классической литературы и выполнении ряда работ:

- составление учебников и учебных пособий по истории литературы, теории литературы, лексикографии, текстологии, литературной критике;
- подготовка диванов или сборников избранных произведений литераторов X-XI вв.;
- систематизация словарей и комментариев к литературным произведениям;
- составление авторских словарей;
- изучение методов и приемов корректировки литературных текстов;
- написание научных работ с опорой на словари в качестве литературных источников, а также по вопросам текстологии, литературного комментирования.

Достоверность результатов исследования. Основные положения и выводы диссертации обсуждались на заседаниях научно-практического семинара кафедры таджикской классической литературы, научно-теоретических конференциях профессорско-преподавательского состава ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова», а также на двух международных и республиканских конференциях.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертационное исследование соответствует шифру специальности, утвержденной ВАК при Президенте Республики Таджикистан 10.01.00 – Литературоведение (10.01.08 – Теория литературы. Текстология, кодикология).

Личный вклад соискателя учёной степени обосновывается уровнем научной новизны исследования и выражается в сборе материалов, апробации результатов, подготовке научных статей, докладов на республиканских и международных конференциях и в написании диссертации.

Апробация и внедрение результатов диссертации. Работа выполнена на кафедре таджикской классической литературы ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова» и была обсуждена на заседании данной кафедры (Протокол №6 от 19.01.2024). На научных внутривузовских, областных,

республиканских и международных конференциях по теме диссертации были сделаны доклады на темы: «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани как литературный источник» (Душанбе, 29 апр. 2023г.), «Кодикология «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани» (Худжанд, 18 нояб. 2023г.).

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликованы 12 статей, 6 из которых размещены в научных рецензируемых изданиях ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, 11 разделов, 6 параграфов, заключения, библиографии и 2 приложений. Общий объем работы включает 212 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Первая глава диссертации «**Мухаммадкасым Сурури Кашани и местного «Маджма'-ул-фурс» в персидско-таджикской филологии**» включает 3 раздела.

В первом разделе этой главы «Биография и литературная деятельность Сурури Кашани» вкратце освещаются жизненный путь, сохранившееся творческое наследие Сурури. Согласно сведениям научно-литературных источников его полное имя – Мухаммадкасым ибн Хаджи Мухаммад Кашани, поэтический псевдоним – Сурури, а место рождения - Кашан. В источниках не указывается точная дата рождения и смерти Сурури, однако известно, что он родился во второй половине XVI века, а умер в 30-х годах XVII в. И хотя Сурури известен как лексикограф, из сведений указанных тазкире и других литературно-научных источников становится ясным, что он также прославился как поэт. По сведениям С.И.Баевского¹ его диван был составлен в начале XVII века в Индии, однако сохранился ли он, не известно. В целом, благодаря тазкире и предисловию «Маджма'-ул-фурс» были собраны и изучены более 200 бейтов из творчества Сурури - 20 касыд, 4 сакинаме, 11 газелей, 2 кит'а, 10 четверостиший и рубаи, 3 бейта, которые приводятся в **первом приложении** диссертации. Тематику стихотворений поэта составили любовь, восхваление, сетование на жизнь, философско-нравственные взгляды. Поэт в своих стихотворениях мастерски использовал средства художественного выражения и литературные термины. Так, следующая газель, созданная в простой и изящной манере, свидетельствует, что Сурури следовал стилю поэтов прошлого:

*Лаби ту зинда кунад муъчизи Масеҳоро,
Қадат ба хок фишонад ниҳоли Тӯборо.
Ба дафъи чашми бад аз сӯзи худ даме сад
бор,
Сипанди оташи дил мекунам сувайдоро.
Зи рашки он ки саборо бар ӯ гузар набвад,
Зи ҷон ҳисор кунам хоки он кафи поро.
Фазо барои мукофоти тири Канъонӣ,
Сапед сохт зи ғам дидаи Зулайхоро.*

*Губы твои вызовут к жизни чудо Масехо¹,
Твой стан свергнет на землю саженец Тубо.
От дурного сглаза, страдая каждый
миг сто раз,
Сжигаю точку в сердце как семя руты.
От зависти к ветру, что дует в ее сторону,
Построю душой своей крепость из земли
под ее ногами.
Небо, чтоб наградить старца из Канъона,
Сделало белым (слепым) от горя глаза
Зулейхи¹.*

¹ Описание персидских рукописей Института народов Азии. –С.34.

Несмотря на то, что диван Сурури не дошел до наших дней, посредством средневековых тазкире до нас дошли стихотворения Сурури, рассмотрение которых показывает, что он являлся известным и талантливым поэтом своего времени. Иранские ученые Мухаммад Мустафа Рисолатпанохи и Хусайн Курбанпур, собрав его стихотворения, опубликовали небольшой сборник под названием «Ахвол ва ашъори Сурурии Кошони» («Биография и стихотворения Сурури Кашани»)¹.

Во втором разделе первой главы, названном «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани и его место в лексикографии персидско-таджикской литературы», определяется место исследуемого словаря в процессе составления таких словарей в истории персидско-таджикской литературы.

«Маджма'-ул-фурс» или «Фарханги Сурурии Коши» («Словарь Сурури Каши») принадлежит перу Касыма ибн Хаджи Мухаммада Кашани, известного под псевдонимом Сурури. Первая редакция словаря была завершена в 1599-1600 гг. Во второй редакции своего словаря Сурури использовал «Фарханги Джахонгири»² и завершил работу над ним в 1628 году. Он составил и третью редакцию «Маджма'-ул-фурс» и назвал его «Хулосат-ул-маджма'» («Итоговый сборник»)³, а четвертая редакция словаря⁴ была осуществлена в 1630 году.

По мнению составителей тазкире, таких как Мир Такиуддин Кашани, Вола Дагистани, Такиуддин Исфাহани Байлани, лексикографов – Гиёсиддина Мухаммада Рампури, Алиакбара Деххудо, Мухаммада Муина и ряда исследователей – Мухаммада Мухсина Окобузург Техрони, И.Баевского, Х.Ахадова, Х.Рауфова, Шах Алиакбара Шахристани, Забехулло Сафо, Ахмада Гулчина Маани и других, этот словарь считался авторитетным среди лексикографов и исследователей, потому что включает устаревшие персидские слова, многочисленные бейты – иллюстрации из творчества классиков персидско-таджикской литературы. Мухаммад Дабирсиёки⁵ подчеркивает преимущество «Маджма'-ул-фурс» Сурури над другими средневековыми словарями в плане охвата количества слов и иллюстраций к ним, элементов критики, наличия ссылок. В персидско-таджикской лексикографии «Маджма'-ул-фурс» признан одним из источников словарей, составленных в тот период и в дальнейшем. В том числе словарь был основным источником при составлении «Фарханги Джахонгири», «Фарханги Рашиди», «Гиёс-ул-лугот» и «Бурхони коте'», кроме того, по сведениям лексикологов С.И.Баевского⁶ и А.Вохидова⁷ словарь также послужил источником «Гулдастаи фарханги Бустон» («Букет словарей Бустана»). Таджикский ученый Абдуманнон Насриддин⁸ отмечает его в качестве одного из

¹ Мухаммад Мустафа Рисолатпанохи ва Хусайни Курбанпур. Ахвол ва ашъори Сурурии Кошонӣ. – Техрон: Суханварон, 1396. – 68с.

² «Фарханги Чахонгири» ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс. – С.25.

³ Мухаммадқосим Сурури нигорандаи «Мачмаъ-ул-фурс». – С.194-214.

⁴ Мачмаъ-ул-фурс // Мачаллаи донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсӣ. -Шумораи 37.- Техрон, 1353. – С.105-127.

⁵ Мачмаъ-ул-фурс.– С.3.

⁶ Описание персидских рукописей Института народов Азии. – С.61.

⁷ Фархангнигории форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. – С.99.

⁸ А.Насриддинов. Шарҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик(қисми 2).–Хучанд, 2001.– С.43.

источников комментария к «Гулистон» – «Хиёбон» («Аллея») Сироджиддина Алихана Орзу. Кроме того, словарь Сурури послужил при составлении и систематизации произведений поэтов-классиков и написании комментариев к произведениям классиков таджикской литературы.

В третьем разделе этой главы - «Рукописные копии «Словаря Сурури» с опорой на каталоги диссертантом представлен обзор важнейших рукописных экземпляров словаря, также рассматриваются копии, которые были доступны диссертанту. И хотя исследование велось на основе критического издания словаря под редакцией Дабирсиёки, однако в ходе работы также изучались рукописные копии словаря. Информацию о рукописных копиях этого словаря мы получили из каталогов библиотек мира – «Каталог персидских рукописей Парижской национальной библиотеки»¹, «Сводный каталог Фрута Уильяма Колинджа (Калькутта)»², «Каталог персидских рукописей Института Востоковедения»³, «Каталог персидских рукописей библиотек Турции»⁴, «Каталог персидских рукописей библиотеки Стамбульского университета»⁵, «Каталог персидских рукописей национального музея Пакистана в Карачи»⁶, «Каталог персидских рукописей»⁷, а также из «Описания персидских рукописей Института народов Азии»⁸. Сопоставление сведений этих каталогов позволяет составить ясное представление о копиях исследуемого словаря. В результате выяснилось, что в библиотеках мира хранятся более 50 рукописных копий этого словаря. Кроме того, в в библиотеках Собрания национального Совета^{9,10}, Собрания Совета Исламской Республики Иран¹¹ и Остони Кудс¹² были обнаружены 4 рукописные копии и путем сопоставления с критическим изданием словаря была определена их ценность. В результате сопоставления установлено, что Сурури сам трижды редактировал свой словарь, который в полном или сокращенном варианте распространился в регионах Мавераннахра, Хорасана и Индии.

¹ E. Blochet. Catalogue des manuscrits persans. Tome quatrieme. – Paris, 1978. –349p.

² Феҳрасти маҷмаъаи Фурут Виллиём Колич (Калкутта) дар китобхонаи Оршеви миллии Ҳинд – Дехлии нав. Таҳияи Тавфиқ Ҳошимпури Субҳонӣ, Муҳаммадризо Насирӣ. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адабиёти форсӣ, 1379. –С.40.

³ Феҳрасти нусхаҳои хатии форсии Институти ховаршиносӣ, (милали Осиёӣ) фарҳангистони улуми Русия. Ба эҳтимоми О.Ф.Акимушкин, В.В. Кушув, Н.Д. Микалухув, А.М. Мутинов, М.А. Салоҳиддинов. –Техрон: Созмони мадорики фарҳангии инқилоби исломӣ, 1375. –С.387.

⁴ Феҳрасти нусхаҳои хатии форсии китобхонаҳои Туркия (22 китобхона) Таълифи Тавфиқ Ҳошимпури Субҳонӣ. –Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1337. –С.69,84,137,581.

⁵ Феҳрасти нусхаҳои хатии форсии китобхонаи Донишгоҳи Истамбул. Гирдоварандагон: Тавфиқ Ҳошим пури Субҳонӣ, Ҳисомиддини Оксу. –Техрон: Пажухишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. 1374. –С.685.

⁶ Феҳрасти нусхаҳои хатии форсии музейи миллии Покистон дар Карочӣ. Нигоштаи Саид Орифи Навшоҳӣ. – Исломобод, 1983. –С.343.

⁷ Феҳрасти нусхаҳои хатии форсӣ. Таҳияи Аҳмади Мунзавӣ. –Техрон, 1337. –Ҷ.3.–С.1900-1903.

⁸ Описание персидских рукописей Института народов Азии. (Выпуск 4). Персидские толковые словари (фарҳанги). –С.33-37

⁹ Сурурии Кошонӣ. Фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс». Нусхаи хатии китобхонаи «Маҷлиси Шуро исломии Эрон». –Шумораи сабти китоб: 207-39. –277с.

¹⁰ Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс». Нусхаи хатии китобхонаи «Маҷлиси Шуро миллий». –Шумораи китоб: 7394. –285с.

¹¹ Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури. Нусхаи хатии китобхонаи «Маҷлиси Шуро миллий». Котиб: Муҳаммад Оли Чаъфар. Соли таълиф: 1222. –604с.

¹² Сурурии Кошонӣ. «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурури. Нусхаи хатии китобхонаи Остони Кудс. Котиб: Мирзо Ризоҳони Ноилӣ. Соли таълиф: 1254 қ. –Шумораи сабт: 2741. –237с.

Вторая глава диссертации, названная «**Особенности словаря «Маджма'-ул-фурс» Сурури»** состоит из 6 разделов и 3 параграфов. Проблематика **первого раздела** - «**Источники «Маджма'-ул-фурс»** рассматривается в 3 параграфах.

Словари. Сурури при составлении и редактировании своего словаря использовал 24 словаря, составленных его предшественниками и современниками, в том числе «Рисолаи Абухафси Сугди» (“Трактат Абухафса Сугди”), «Лугати фурс» Асади Туси, «Ас-Соми фи-с-соми» (“Превосходящий словарь Сами”) Ахмада ибн Мухаммада Майдани Нишопури, «Фарханги Каввос» Фахриддина Муборакшаха Кавваса Гезневи, «Сихох-ал-фурс» Мухаммада ибн Хиндушаха Мунши, «Ме'ёри Джамоли» (“Эталон Джамали”) Шамсиддина Мухаммада Фахри Исфакони, «Джоме'-ул-лугот» Ниёзи Хиджази, словарь «Зуфонгуё ва джахонпуё» (“Говорящий и мир познающий”) Бадриддина Иброхима, «Канз-ул-лугот» (“Кладезь слов”) Мухаммада ибн Абдухалика ибн Ма'руфа, «Тухфат-ус-саодат» (“Подарок для счастья”) Махмуда ибн Шейха Зиёуддина Мухаммада, «Адот-ул-фузало» (“Оружие ученых”) Казихана Бадра Мухаммада Дихлави, «Шарафномаи Ахмади Маняри» Ибрахима Каввома Форуки, «Тухфат-ул-ахбоб» (“Подарок для друзей”) Хафиза Убахи, «Фарханги Мирзо» Мирза Ибрахима ибн Мирза Шах Хусайна Исфакони, «Фарханги Хусайн Вафай», «Муаййид-ул-фузало» (“Помощь эрудированным”) Мухаммада Лода, «Лугати Халими», «Кашф-ул-лугот ва-л-истилохот» (“Раскрытие слов и терминов”) Ахмада Сури Бихори, «Ихтиёротти бадеи» Али ибн Хусайна Ансора, «Шомил-ул-лугот» Карахисори, «Фарханги Джахонгири» Изудуддавла Мир Джамолиддина Хусайна Инджу Ширази, арабский «Камус», словари «Рисолат-ун-насир» (“Трактат для пишущих”) и «Лисон-уш-шуаро» (“Язык поэтов”) неизвестных авторов.

По поводу не дошедшего до наших дней – «*Рисолаи Абухафси Сугди*» В.А.Капранов¹ и А.Мирзоев² отмечают: «Так как в словарях «Маджма'-ул-фурс» Сурури и «Фарханги Рашиди» дается ссылка на «Рисолаи Абухафси Сугди», можно предположить, что он был доступен лексикографам до XVII века. Т.е., вероятней всего, Сурури непосредственно использовал этот словарь, поскольку заимствовал несколько слов из словаря Абухафса Сугди и привел специальные ссылки на него. Словарь использован при толковании слов «охаш», «астим», «баштар», «деранд», «саморӯғ» и «сатим». Например:

Саморуг - в «Нусхай Вафай» название травы, растущей во влажной местности... однако в «Рисолаи Абухафси Сугди» толкуется как “солончаковая почва”, а в доказательство приводится бейт Унсури:

*Кучо ман чаим дорам бар сахоят,
Гулу лола нарӯяд аз саморуг³.
С чего мне надеяться на твою щедрость,
Цветы и тюльпаны не растут на солончаке.*

¹В.А.Капранов. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. – Душанбе: Дониш, 1987.–С.35.

² Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва лугату тавзеҳот аз А.Мирзоев.– Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. –С.25.

³ Маҷмаъ-ул-фурс.– С.760.

Научно-отраслевые книги. Сурури при составлении «Маджма'-ул-фурс» помимо словарей обращался также к научно-отраслевым книгам. Автор извлекает информацию из трудов ученых - современников и предшественников при комментировании исторической, географической, астрономической, филологической и этнографической терминологии, при объяснении необычных природных явлений, названий зверей и птиц, растений и лекарственных трав, лечебных средств, суфийских слов и понятий, медицинских и математических терминов. В качестве источников Сурури использовал книги «Тарджумаи Сайдана» и «Китоб-ут-тафхим» («Книга толкования») Абурайхона Беруни, «Му'джам-ул-булдон» («Словарь стран») Ёкута Хамави, «Аджоиб-ул-булдон» («Удивительные страны») Закариё ибн Мухаммада ибн Мухаммада Казвини, «Гароиб-уд-дунё» («Редкости мира») Шейха Озари, «Кашф-ул-махджуб» («Снятие завес») Али ибн Усмана Джуллоби Худжвири, «Мафотех-ул-улум» («Ключ к наукам») Абуабдуллоха Мухаммада ибн Ахмада ибн Юсуфа Котиба Хоразми, «Джавохирнома» Мир Садриддина Мухаммада Ширази, «Джоми джахоннамой» Амира Гиёсиддина Мансура, «Шархи Конун» («Комментарии Закона») Мавляна Кутбиддина Аллома, «Маджма'-ул-ансоб» («Сборник родословных») Мухаммада Али Хусайна ибн Мухаммада Шабонкорай.

В «Тарджумаи Сайдана»¹ Абурайхона Беруни речь идет о лекарственных травах, их лечебных свойствах. Сурури использовал сведения этого научного трактата при толковании названий растений и лекарственных трав, как «ангажад», «ос», «асбагул», «испаргам», «девча». Например:

Девча - моль, поедающая шерстяные вещи, если попадет в них... и в «Сайдана» Абурайхона Беруни написано, что девча - название травы, которую также называют зардук (со знаком фатха над «зо» муъджама и со знаком замма над «ро» мухмала)².

Литературные произведения. Изучение словаря выявляет, что автор, используя диваны поэтов-классиков, в качестве иллюстраций приводит более 10 тысяч бейтов из творчества 300 поэтов. Иногда он непосредственно указывает названия произведений.

При этом в словаре приводятся имена поэтов, которые не указаны в известных литературоведческих источниках или их биография и стихотворения исследованы недостаточно. В том числе, посредством бейтов-иллюстраций представлены Давои, Газанфар Кулджори, Дакоик Фирузшахи, Девона Савдаи, Ёкут Муста'сами, Комили, Кадий Нури Исфохани, Кадий Хамиди, Кадий Низом, Касым Кохи, Мирза Касым Гунабади, Насир Адиб, Назир Куддус, Нуриддин Сандуки, Рашид А'вар, Сайид Али Мусаввар, Сайф Эрадж, Сайфиддин Зубайри, Садик Мехр, Хали Тошканди, Шейх Судон, Шахобиддин Фоми, Шахобуддавла Шарафулмулк и другие неизученные поэты.

Второй раздел данной главы называется «Иллюстрации и приемы их размещения в словаре». В словаре указаны имена представителей классической

¹Энциклопедияи советии тоҷик (ЭСТ). Зери таҳрири М. Осимӣ. – Душанбе, 1981. – Ҷ.2.–С.339.

²Мачмаъ-ул-фурс.–С.571.

литературы X-XVII вв. как авторов бейтов-иллюстраций. При упоминании большинства из них Сурури использует слова «устод» (мастер), «хаким», «шейх», «мавляна», «мир», «эмир», выражая тем самым, уважение к ним. Многие поэты являются известными представителям персидско-таджикской литературы, часть из них – современники поэта, чьи имена не встречаются в других источниках. Кроме того, в словаре содержатся бейты, приведенные после таких фраз, как «шоир гӯяд» (поэт сказал), «яке аз мутақаддимин гӯяд» (один из поэтов прошлого сказал), «яке аз акобир гӯяд», «яке аз бузургон гӯяд» (один из великих сказал) без указания имени автора. Сурури при толковании 6 тысяч лексических единиц привел более 10 тысяч бейтов-иллюстраций.

Среди стихотворных жанров в основном используется месневи, также встречаются другие жанры, как касыда, кит'а, рубай, тардже'банд. Что касается прозы, Сурури обратился к произведениям Саади и Насируддина Туси, что является характерной особенностью «Маджма'-ул-фурс», так как в средневековых словарях использование прозы наблюдается мало. Анализ показывает, что Сурури при составлении словаря использовал стихотворения древних и средневековых поэтов, и в основном проявил интерес к произведениям выдающихся представителей персидско-таджикской литературы, как Рудаки, Фирдоуси, Асади, Унсури, Низами, Хакани, Мавляна Руми, Санай, Саади, Хафиз, Джами, Носир Хусрав. Относительно данного раздела диссертации составлено *второе приложение*, в котором перечислены имена более 300 поэтов с указанием количества их бейтов-иллюстраций и соответствующих страниц словаря.

Третий раздел второй главы «Литературно-лексические особенности «Маджма'-ул-фурс» Сурури» состоит из 2 параграфов и посвящен исследованию важнейших литературно-лексических особенностей словаря. В словаре «Маджма'-ул-фурс» Сурури, состоящем из предисловия, 28 разделов и приложения, пояснены примерно 6 тысяч лексических единиц с иллюстрациями. Приложение содержит литературные метафоры и иносказания. При составлении своего словаря Сурури разделил слова на главы согласно первой букве. Особенности словаря с точки зрения методов отбора, толкования и комментирования слов рассматриваются таким образом:

1) Толкование древних персидско-таджикских слов.

В словаре поясняются подлинно персидские слова, вышедшие сегодня из употребления как устаревшие единицы и сохранившиеся лишь в произведениях поэтов прошлого. Например:

Дажбурӯ - (со знаком фатха над «дол» и сукун над персидским «зо», замма над «бо» и «ро»), то есть рассерженный, с нахмуренными бровями. Например, Абушукур написал:

*Яке дажбурӯест пархоишар,
К-аз ӯ ҳаст шери жаёнро ҳазар.¹*

¹ Мачмаъ-ул-фурс.–С.563.

*Некто воинственный с нахмуренными бровями,
Которого избегает свирепый лев.*

Такая лексика способствует решению некоторых вопросов, связанных с изучением стихотворений поэтов прошлого, в том числе, литературных текстов X-XI вв.

2) Пояснение форм и корней слов.

Используя метод подробного толкования формы лексических единиц, автор поясняет не только надстрочные и подстрочные знаки в словах, но также отмечает названия букв арабского алфавита в структуре слов. В период распространения арабской графики в таджикской письменности этот метод выполнял важную функцию для сохранения подлинной формы персидско-таджикских слов.

Пояснение формы слова способствует также правильному прочтению бейтов-иллюстраций. Например, в «Ашъори Абуабдуллохи Рудаки»¹ читаем следующий бейт:

*Мудхилонро рикоб заррогин,
Пойи озодагон наёбад сар.*

В «Маджма'-ул-фурс»² этот бейт приводится в таком варианте:

Сур - (со знаком замма над «син») обувь, в Хорасане плетут из черной пряжи, также обозначает любой вид обуви. Например, Рудаки сказал:

*Мудхилонро рикоб заррогин,
Пойи озодагон наёбад сур.
У идущих впереди стремя из золота,
Ноги благородных не находят обувь.*

В результате пояснения слова установлено, что вторая мисра' заканчивается словом «сур», а не «сар».

3) Этимология слов.

Так как автор намеревался собрать подлинные персидско-таджикские слова, он также касается вопросов этимологии многих слов. Например:

Даҳок³ - имя Заххока. Так как «ок» означает “изъян, беда” и так у него было десять изъянов, приносящих беду, его называли Дахоком, а Заххок является арабизированной формой слова и десять изъянов таковы...

4) Заимствование из других источников при толковании значения слова и указание источника.

Другой особенностью словаря является сопоставление и сравнение древних и современных словарей при толковании слов и упоминании источников. Т.е. автор словаря указывает источник каждого заимствованного им факта и сведения, чтобы его толкование было точным и достоверным. В диссертации рассмотрены несколько примеров, подтверждающих данный вывод.

¹ Ашъори Абуабдуллохи Рудаки.—С.260.

² Маҷмаъ-ул-фурс.—С.734.

³ Маҷмаъ-ул-фурс. —С.539.

В первом параграфе этого раздела - «Элементы критики в «Маджма'-ул-фурс» анализируются критические суждения автора о других словарях. Сурури при толковании слов и использовании бейтов-иллюстраций излагает собственные критические взгляды относительно источников своего словаря. В этом плане объектом критики Сурури стали «Фарханги Джахонгири», «Ме'ёри Джамоли», «Шархи Соми», «Тухфат-ул-ахбоб», «Муаййид-ул-фузало», «Фархангномаи Вафай», «Шарафнома» и «Кашф-ул-махджуб». Например:

Хав - (со знаком фатха над «хо») подмости из дерева, на которых стоят строители и работают... и Хусайн Вафай пишет, что обозначает форму для арочного перекрытия и для подтверждения своих слов приводит следующий бейт:

*Ҳар ҷо ки иморати нав оғоз кунанд,
Дар гардани тоқи он хаве соз кунанд.
Там, где начинают строить новое здание,
На его перекрытии строят подмости.*

“По мнению этого недостойного (Сурури - С.Г.), в этом бейте данное слово можно толковать как “чуббаст” (подмости), поскольку нигде оно не встречается в значении формы для перекрытия”.¹

В «Бурхони коте'» слово «хав» также поясняется как «леса, подмости», которые строители и граверы устанавливают внутри и снаружи здания, и работают, стоя на них.²

В второй параграфе этого раздела – «Элементы толкования в словаре» исследуются приемы и методы толкования слов, поэтических конструкций и другие явления, связанные с комментированием. В словаре прослеживаются элементы комментирования – краткое толкование лексической единицы, подробное толкование со ссылкой на источник и с приведением иллюстрации, толкование слова с упоминанием истории и легенды, толкование бейта-иллюстрации:

1) Краткое толкование лексической единицы одним словом или фразой;

2) Подробное толкование лексических статей:

А) Подробное толкование со ссылкой на источник и на основе иллюстрации.

Некоторые слова Сурури поясняет настолько подробно, что толкование одного слова занимает несколько страниц. Например, слова «*Армоил*», «*ангалюн*», «*бар*», «*дебои хусравӣ*», «*сурхоб*», «*сиринд*», «*самандар*», «*сӣ лаҳн*», «*шаст*», «*шанаг*», «*тироз*», «*Кашимир*» и т.д. Со ссылкой на источники, т.е. словари, автор указывает несколько значений слов и приводит отдельную иллюстрацию для каждого значения.

Б) Толкование слова с упоминанием истории и легенды.

Поясняя слова и выражения, Сурури в лексических статьях приводит истории из жизни исторических личностей, пересказывает эпизоды, связанные с героями художественных произведений, подробно описывает исторические события,

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.470.

² Мухаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони котеъ (дар 5 мучаллад). –Техрон: Муассисаи интишороти «Амири Кабир», 1357.–Ҷ.2. –С.778.

народные сказки и легенды, теории возникновения тех или иных предметов, географических местностей. Однако он не указывает источники этих рассказов и легенд, так как преимущественно в этом виде они были распространены в художественной литературе, произведениях персидско-таджикских поэтов.

В «Маджма'-ул-фурс» приводятся интересные истории и легенды при толковании слов и выражений «*дарахти Фарҳод*», «*Андарус*», «*Истаранг*», «*Армоил*», «*Аҳнуҷашӣ*», «*Ирмонсарой*», «*Оинаи Искандарӣ*», «*Бармак*», «*хависа*», «*дарӣ*», «*Зардушт*», «*зари ҷаъфарӣ*», «*Самарқанд*», «*Кашимир*», «*дарахти вақвоқ*».

В) Толкование бейтов-иллюстраций.

Сурури при толковании слов для уточнения смысла слов также комментирует бейты-иллюстрации. Комментируя иллюстрации, Сурури более развернуто поясняет значение лексической единицы и вносит вклад в анализ текстов классической литературы. Например:

Кӯҳистон – прежде так называли Самарканд. Однако сегодня так называют любые горы, подобно тому, как в «Шарафнома», и в «Фарханг» *Кӯҳистон* - название города в Хорасане, арабизированная форма которого – *Қаҳастон*.

Однако в этих двух бейтах Фахриддина Гургани, сказанных от имени Ромина своему брату – шаху Мубаду, когда он былв печали из-за разлуки с Вис, и симулируя болезнь, под предлогом охоты в Табаристане, захотел поехать из Мерва в Моходад, где находилась Вис:

*Шавам з-ин чо сӯйи Гургону Сорӣ,
Бипарронам дар он бози шикорӣ.
Чу шаш маҳ бигзарад рӯзе напоям,
Зи Кӯҳистон сӯйи шоҳаншаҳ оям.
Оттуда отправлюсь в сторону Гургана и Сари,
Запуцу там охотничего сокола.
Когда пройдет шесть месяцев, ни дня не задержусь,
Из Кухистана приеду к шаханшаху.*

Выясняется, что Кухистон – это Мазандаран, который также называют Табаристаном¹.

В данном случае автор словаря комментирует два бейта Фахриддина Гургани из его месневи «Вис и Ромин», однако Кухистан и Кахистан – это не Мазандаран, а часть Хорасана. Тем не менее, Сурури попытался пояснить смысл бейта, связывая его с сюжетом произведения.

3) «Толкование литературных терминов в «Маджма'-ул-фурс» речь идет о пояснении метафор, инсоказаний и художественных элементов в словаре. Последний раздел словаря называется «Истиороту киноёт». В этом разделе размещены выражения и конструкции, часть которых заимствована поэтами из народного творчества, а другая - состоит из метафор и иносказаний, являющиеся продуктом воображения самого поэта и распространившиеся в художественной литературе.

¹ Мачмаъ-ул-фурс.– С.1110.

Сурури в этом разделе комментирует всего 576 поэтических конструкций. Он поясняет смысл и значение иносказаний и метафор, как «*оҳуе монда гирифтан*», «*об дар ҷӯй*», «*об аз сари ҷӯйи ишва бастан*», «*об дар ҷигар надорад*», «*оҳуи симин*», «*ба дандон будан*», «*бо саг дар ҷувол шудан*», «*Багдоди хароб*», «*ба об андар шакар дорад*», «*тарозуи нӯлодсанҷон*», «*ҷома дар дандон гирифтан*», «*ҷомаи хуршед*», «*хотуни ҷаҳон ё хотуни яғмо*», «*хуни дил ба нохун расидан*», «*дафтари поринаро гов хӯрад*», «*духтари офтоб*», «*дасти ту бар сари ман*», «*рахт бар сахро кашидан*», «*рӯбоҳи зард*», «*зин бар гов ниҳодан*», «*табл зери гилем*», «*қалам даркашидан*», «*дар гӯрагӣ мавиз шудан*», «*сипар бар об афкандан*», «*қиблаи деҳқон*», «*қофия танг шудан*», «*гурбаро аз багал афкандан*», «*киса ба собун задан*», «*ба чароге расидан*», «*дегдони сард*», «*равған ба рег рехтан*», «*зодаи шаш рӯз*», «*саройи нухуфт*», «*сиёҳнома*», «*шаҳи нимрӯз*», «*дарахти вақвоқ*», «*маҳтоб паймудан*», «*наъли вожсун*» и т.д.

Например:

*Об аз сари ҷӯйи ишва бастан*¹ - отказаться от обмана. К примеру, Анвари сказал:

*Аз сари ҷӯйи ишва об бубанд,
Беш аз ин гирди пойи ҳавз магард!
Перекрой воду в течении кокетства,
Больше не кружи под ногами водоёма!*

И эта традиция была продолжена в словарях «Бурхони коте'», «Шамс-ул-лугот», «Фарханги Онандродж», а также в «Фарханги адабиёти форси» («Словарь персидской литературы») Захро Хонлари и «Фарханги мутародифот ва истилохот» («Словарь редифов и терминов») Мухаммада Падшаха. В современной таджикской лексикографии данный прием был использован литературоведом Абдуманноном Насридином при составлении «Фарханги мушкилоти адабиёт» («Словарь литературных терминов»), где комментируются иносказательные и метафорические выражения представителей персидско-таджикской классической литературы.

Результаты второй главы диссертации подытожены в 6 пунктах.

Третья глава диссертации - «Вопросы изучения поэзии и текстологии литературных произведений X-XI веков в «Фарханги Сурури» включает 2 раздела и 3 параграфа.

Первый раздел этой главы называется «Маджма'-ул-фурс» Сурури и его место в изучении стихотворений поэтов X-XI вв. Стихотворения поэтов X-XI веков созданы в хорасанском стиле, в них не так много иносказаний и метафор, присущих иракскому и индийскому стилю, однако в них использованы устаревшие персидские слова и изящные поэтические выражения и не зная их значение, читатель не сможет понять смысл стихотворений. Пониманию значений слов и выражений и правильному восприятию смысла стихотворений способствуют толковые и авторские словари. Одним из таких словарей является «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани, включающий более 2 тысяч бейтов из творчества литераторов X-XI веков с

¹ Маджма'-ул-фурс.- С.1574.

толкованием труднодоступных слов и конструкций. Так, слово «афтол» в нижеприведенной кит’а Катрона Табризи, не встречается в древних словарях, как «Лугати фурс», «Сихох-ал-фурс» и в толковом словаре таджикского языка. Однако в «Маджма’-ул-фурс»¹ это слово поясняется так:

Афтол - («то» с двумя точками, в размере аф’ол) рассеивающий, рассыпающий. Например, Катрон сказал:

*Ду навбаҳор надид омад андар аввали сол,
Зи фасли солу зи фазли шаҳи сутудахисол.
Аз ин баҳор шуда дасти ҷуд дурафшон
В- аз он баҳор шуда чаими абр дурафтол.
Две весны наступили в начале года,
Как время года и от мудрости шаха с добрым нравом.
Эта весна рассыпала щедрой рукой жемчуга,
От той весны глаза тучи рассыпали капли жемчужин.*

Т.е. поэт описывает весенний дождь и сравнивает это картину с рассыпающимися жемчужинами.

Другой пример: слово «баш» Сурури² поясняет следующим образом:

Баиш - (с краткой гласной “а” над “бо”) скоба, из-за прочности его вешают на сундуках, (слово) употребляется также в виде “паш” (с персидским “бо”), например, Абулмуайид сказал:

*Зи обнӯс даре андар ӯ фарошта буд,
Ба ҷойи оҳан симин ҳама башу мисмор.
Водрузил там дверь из черного дерева,
На нем вместо железа серебрянный замок и гвозди.*

И “буш” (с краткой гласной “у” над “бо”) - так называют шерсть на шее и гриве коня, как например, у Асади:

*Ба ҷойи наъл моҳе баста бар пой,
Ба ҷойи дур(р) парвин баста бар буш.
Вместе подковы привязана луна к ногам,
Вместо жемчуга завязана плеядами грива.*

И в «Фарханг» приводится в значении любой скобы для замка из железа, который вешают на сундуках и деревянных щитах. В качестве иллюстрации первого значения слова приводится этот бейт Фирдоуси:

*Чаро гуфт нагрифтамаи зери каш,
Ҳама бар камар сохтам панҷа баш.
Чтоб не взял за подмышки,
Как замок закрепил на поясе свои руки.*

Этот бейт в большинстве копий «Шахнаме» Фирдоуси³ приводится в таком варианте:

¹Маҷмаъ-ул-фурс.–С.63

²Маҷмаъ-ул-фурс.– С.155.

³Абулкосими Фирдавсей. Шохнома. Таҳти назари Е.Э.Бертелс.-Москва, 1962.–С.65

*Чаро гуфт нагрифтамаш зери каш,
Ҳаме бар камар сохтам банд х(в)аш.*

В примечаниях этой копии указывается, что в некоторых копиях вместо «х(в)аш» приводится «баш». Очевидно, что вариант бейта в словаре больше соответствует цели говорящего, так как поэт имеет в виду, что «положил свои руки на пояс для того, чтобы крепко держаться». Использование словосочетания «зери каш нагрифтан» в первой строке обеспечивает его смысловую связь со словом «баш» во второй строке.

В следующих бейтах Абулмуайида, Асади и Фирдоуси слова «баш» и «буш» использованы в разных значениях, а Сурури поясняет каждое из них в соответствии со смыслом бейта.

Во втором разделе третьей главы - «Текстологическое изучение литературных произведений X -XI вв.» важнейшие исследуемые вопросы рассматриваются в 3 параграфах:

1. Критика и корректировка текстов литературных произведений. С целью определения научно-литературной и текстологической ценности «Маджма'-ул-фурс» проанализированы бейты-иллюстрации, приведенные в словаре из творчества поэтов X-XI вв. Извлеченные из словаря бейты поэтов X-XI веков сопоставлялись и сравнивались с отечественными и зарубежными изданиями диванов стихотворений данного периода. При необходимости мы обращались к словарям для критического осмысления и корректировки бейтов. Таким образом, предпринята попытка критики и корректировки нескольких бейтов поэтов этого периода. Так, в последнем издании «Ашъори хамасрони Рудаки»¹ и в книге «Абушакура Балхи»² приводится следующий бейт Абушакура Балхи:

*Басо хону кошонаву бодъард,
Бад-ӯ андарун шодию нӯшх(в)ард.
Во многих местах жилища, летние дома,
Где царит веселье и наслаждение от еды.*

В «Маджма'-ул-фурс»³ приводится следующее:

Бодгард - (с «дол» и «ро» мухмала и с «файн» муъджама. В размере родмард) летний домик. Устод Абушакур сказал:

*Басо ҷой кошонаву бодгард,
Бад-ӯ андарун шодию нӯшх(в)ард.
Во многих местах жилища, летние дома,
Где веселье и наслаждение от еды.*

То есть в книгах «Ашъори хамасрони Рудаки» и «Абушакура Балхи» это слово ошибочно приводится как «бодъард». Правильный вариант этой лексемы бейта содержатся в «Маджма'-ул-фурс» и в словарях «Лугати фурс»¹, «Сихох-ул-фурс»².

¹ Х. Шарифов, А. Абдусатторов. Ашъори хамасрони Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, чопи дувум, 2019. –С.164.

² Анзурат Маликзод. Абушакура Балхи. –Душанбе, 2023. –С.77.

³ Маҷмаъ-ул-фурс.–С.127.

В последнем издании «Ашъори хамасрони Рудаки»³ и книге «Абушакури Балхи»⁴ читаем следующий бейт Абушакура из его «Офариннома»:

*Бито, рӯзгоре барояд бар ин,
Кунам пеши ҳар кас туро офарин.*

В «Маджма'-ул-фурс»⁵ под словом «бито» в значении «пусть» приводится этот бейт Абушакура:

*Бито, рӯзгоре барояд бар ин,
Кунам пеши ҳар кас туро офарин.
Пусть пройдет целая жизнь,
Перед каждым буду восхвалять тебя.*

В книге «Шархи ахвол ва ашъори шоирони бедевон»⁶ это слово приводится с буквами «бо», «то» и «алиф», т.е. можно прочесть как «бито». В первом издании «Ашъори хамасрони Рудаки» (1958) его можно прочесть как «Бито» и «бар ояд». Во втором издании книги слово «бито» ошибочно прочитано как «буто», кроме того, конструкция «бар ояд» написано слитно - «барояд». Т.е. поэт говорит, что пусть пройдет целая жизнь, но я всегда буду восхвалять тебя перед всеми. Из рассмотрения предыдущего бейта становится ясным, что слово «бут» - «возлюбленная» не соответствует общему смыслу бейта.

Сурури в своем словаре⁷ под словом «болуғ» в значении «полый рог быка, используемый как чаша для вина», приводит иллюстрацию из творчества Аммора:

*Бо чанги сугдиёнаву бо болуғи шароб,
Омад ба хони чокари худ хоҷа бо савоб.
С согдийским чангом и винным рогом,
Пришел ходжа с добром к столу своего слуги.*

В «Шархи ахвол ва ашъори шоирони бедевон»⁸ приводится другой вариант этого бейта:

*Бо чанги сугдиёнаву бо болуғу китоб,
Омад ба хони чокари худ хоҷа бо савоб.*

Этот же вариант со словом «китоб» приводится и в «Сихох-ул-фурс»⁹. Однако учитывая значение слова «болуғ», конструкция «болуғи шароб» или «болуғу шароб» более точная, чем «болуғу китоб».

В «Гаршаспнаме» Асади Туси¹ при описании войска Сагсара из поэмы «Удивительный остров Колун и сражение Гаршаспа с Сагсаром» содержится такой бейт:

¹ Асади Тӯсӣ. Луғати фурс / Муқаддима, таҳия, таълиқот, хошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015.–С.122.

² Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Нахҷувонӣ. Сихоҳ-ул-фурс / Бо эҳтимоми дуктур Абдулалӣ Тоатӣ. –Техрон, 1381.–С.74.

³ Ашъори хамасрони Рудақӣ.–С.180

⁴ Абӯшақури Балхӣ.–С.71.

⁵ Маҷмаъ-ул-фурс.–С.116.

⁶ Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон.–С.105.

⁷ Маҷмаъ-ул-фурс.– С.155.

⁸ Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон.–С.352.

⁹ Сихоҳ-ул-фурс.–С.161.

*Ба дарё шитобон наҳанг оваранд,
Ба шамшер бо шер ҷанг оварад.
В реку быстро приводят кита,
С мечом идет с боем на льва.*

В «Маджма'-ул-фурс»² при толковании слова «шино» (плавание) в качестве иллюстрации приводится бейт из Асади:

*Ба дарё шино чун наҳанг оварад,
Ба шамшер бо шер ҷанг оварад.
В реке плавает словно кит,
С мечом идет с боем на льва.*

С точки зрения смысла и содержания более точным является ташбих, приведенный в словаре Сурури. Описывая быстроту и боевое мастерство войска Сагсара, поэт уподобляет его быстроплавающему киту. Сравнение «ба дарё чун наҳанг шино кардан» (плавать в реке словно кит) на наш взгляд, более точное, чем «ба дарё шитобон наҳанг овардан».

2. Атрибуция текстов и обнаружение новых стихотворений литераторов. В результате сопоставления и сравнения «Маджма'-ул-фурс» с критическими изданиями произведений литераторов X-XI веков были обнаружены несколько приписываемых другим поэтам бейты. В том числе, мы определили, что один бейт, приписываемый Фаролови, на самом деле принадлежит Рудаки, и соответственно, один бейт Мунджика – Хусравани, один бейт Шахида Балхи – Дакики и один бейт Худжаста – Тайёну.

Например, при толковании слова «чоҳшук», т.е. коса, инструмент для жатвы, в качестве иллюстрации приводится следующий бейт Шахида Балхи³:

*Эй хоҷаи фақири бешиголи бенаво,
Бардор чоҳшуку бирав, медарав ҳашиш.
О хаджа, неимуций, без занятия и без денег,
Подними косу, иди коси сухую траву.*

В «Лугати фурс»⁴ содержится такой вариант этого бейта:

*Эй хоҷа, бо бузургию ашгол чӣ туро,
Баргир чоҳшуку барӯ медарав ҳашиш!
О хаджа, что дают тебе статус и дела,
Возьми косу и скашивай ею сухую траву.*

В «Сихоҳ-ал-фурс»⁵ при толковании слова «чоҳсук» приводится бейт Шахида Балхи в том же варианте, что и в «Лугати фурс».

Этот бейт не включен в ««Шархи ахвол ва ашъори шоирони бедефон»¹, однако приводится в «Ашъори хамасрони Рудаки»², в составе разрозненных бейтов Дакики в следующем варианте:

¹ Асадии Тӯсӣ. Гаршоспнома. Таҳияи Алии Муҳаммадии Хуросонӣ.-Душанбе: Адиб, 2011.–С.178.

² Мачмаъ-ул-фурс.–С.830.

³ Мачмаъ-ул-фурс.–С.355.

⁴ Лугати фурс.–С.262.

⁵ Сихоҳ-ал-фурс.–С.178

*Эй хоҷа, гар бузургию ашғол не туро,
Баргир ҷохишуку бар ӯ май дар ӯ ҳашиш.
О хаджа, если нет у тебя статуса и дел,
Возьми косу и скашивай ею сухую траву.
Возьми косу, вино и сухую траву.*

Во первых, этот бейт в «Лугати фурс», «Сихох-ал-фурс» ва «Маджма'-ул-фурс» приводится от имени Шахида и ни в одном источнике не приписывается Дакики. Во вторых, в «Ашъори хамасрони Рудаки» слово «медарав» прочитано как «май дар ӯ», что привело к искажению смысла бейта.

Кроме того, впервые представлены несколько бейтов из творчества Абушакура Балхи, Шахида Балхи, Лабиби, Аммора, Амини, которые содержатся в исследуемом словаре и не были обнаружены в других источниках.

3. Рассмотрение некоторых вопросов текстологии стихотворений Рудаки. В «Маджма'-ул-фурс» в качестве иллюстраций включены 127 бейтов из творчества Рудаки, что свидетельствует о роли этого словаря как одного из источников стихотворений Рудаки.

В результате сопоставления и сравнения бейтов - иллюстраций словаря с наиболее распространенными изданиями произведений Рудаки, в том числе под редакцией Абдулгани Мирзоева³, Манучехра Донишпажуха⁴, Джахонгира Мансура⁵, Халила Хатиб Рахбара⁶, Саида Нафиси⁷, на основе копий, предоставленных С.Нафиси и С.Брагинским⁸, под редакцией Кодира Рустама⁹ Абдулманнона Насриддина¹⁰, Расула Хадизаде и Али Мухаммади Хуросони¹¹ выясняется, что более 100 иллюстраций соответствуют тексту этих изданий. 12 бейтов частично отличаются от бейтов в изданиях дивана Рудаки.

Кроме того, в словаре приводятся 7 бейтов с указанием авторства Рудаки, которые по стилю изложения близки к его стилю, однако они не были обнаружены ни в одном из изданий его дивана. Этим бейтов нет и среди стихотворений современников Рудаки. Ввиду этого, мы не можем с уверенностью считать их образцами творчества Рудаки, хоть они и близки к его стихотворениям с точки зрения языка и стиля, смысла и содержания. В «Маджма'-ул-фурс» приводится следующее:

¹ Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон.–С.105.

² Ашъори хамасрони Рӯдакӣ.–С.344.

³ Осори Рӯдакӣ. Таҳти таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод, 1958. – 529с.

⁴ Девони Рӯдакӣ. Шарҳу тавзеҳи Манучехри Донишпажӯх.–Техрон:Тӯс, 1373.– 127с.

⁵ Девони Рӯдакӣ. Тасхеху назорати Ҷаҳонгири Мансур. -Техрон: Интишороти «Ноҳӣ», 1374. – 304с.

⁶ Рӯдакии Самарқандӣ. Ба кӯшиши Дуктур Халили Хатиби Раҳбар.– Техрон,1368. – 71с.

⁷ Мухити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. Таҳияи Саид Нафисӣ.–Техрон: Интишороти китобхонаи Ибни Сино, 1341.– 695с.

⁸ Девони Рӯдакии Самарқандӣ. Бар асоси нусхаи С. Нафисӣ, И. Брагинский.–Техрон: Муассисаи интишороти «Нигоҳ», 1376.– 216с.

⁹ Девони Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Ҳаким ибни Абдурахмон ибни Одам Рӯдакии Самарқандӣ.Таҳия ва ҳавошии Қодирӣ Рустам.–Техрон: Муассисаи фарҳангии Оқу, 1387.-181с.

¹⁰ Рӯдакӣ (нусхашиносӣ ва нақду баррасии ашъори бозмонда). Таҳияи А.Насриддин. – Хучанд, 1999. – 394с.

¹¹ Рӯдакӣ. Ашъор. Таҳияву тавдвини матн аз Расул Ҳодизода ва Али Мухаммадии Хуросонӣ. –Душанбе: Адиб, 2007. –416с.

Гўспандкушон - название праздника Курбан. Например, Рудаки сказал:

*Хуҷаста бод туро иди гўспандкушон,
Ки ту ҳамеша дарахти хуҷастагӣ корӣ.
Пусть будет благословенным для тебя праздник*

гуспандкушон,

Ибо ты всегда сажаешь благословенные деревья.

В диване Рудаки¹ читаем следующий бейт:

*Бод бар ту мубораку хуншон,
Ҷашни Наврӯзу гўспандкушон.
Пусть будет благим и окровавленным для тебя,
Праздник Навруза и гуспандкушон.*

На основе рассмотрения текстологических вопросов произведений литераторов X-XI веков и с применением методов сопоставления текстов нам удалось осуществить критику, обнаружение и атрибуцию 50 бейтов.

Результаты рассмотрения круга вопросов третьей главы подытожены в 4 пунктах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I. Основные научные результаты диссертации

1. Сурури Кашани внес значимый вклад в развитие персидско-таджикской культуры и литературы своим словарем «Маджма'-ул-фурс», которому принадлежит огромная роль в истории цивилизации персоязычных народов. На страницах истории персоязычных народов имя Сурури вписано прежде всего, благодаря этому словарю, однако образцы его творчества, сохранившиеся в тазкире, свидетельствуют о его поэтическом таланте, что несомненно, проявлялось и в процессе составления словаря [9-А].

2. Автор при составлении своего словаря в качестве источников использовал 24 словаря, более 10 научно-отраслевых книг и произведения литераторов персидско-таджикской классической литературы. Несколько источников этого словаря, в том числе «Рисолаи Абухафси Сугди», «Джоме'-ул-лугот» Ниёзи Хиджози и «Рисолатун-насир» неизвестного автора не дошли до наших дней. Ввиду этого, словарь Сурури имеет также литературно-историко-лингвистическую ценность, так как благодаря ему до нас дошли материалы, содержащиеся в этих словарях [10-А].

3. При толковании лексических статей Сурури в основном продолжил традиции средневековой лексикографии. Однако в некоторых случаях автор, предпринимая попытку более подробного толкования, дополняет и детализирует сведения разных источников и обращается к комментированию бейтов, что повышает литературную ценность словаря как важного источника составления комментариев [2-А], [8-А].

4. «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани послужил в качестве источника последующих словарей, как «Фарханги Джахонгири», «Фарханги Рашиди», «Гиёс-ул-

¹Мухити зиндагӣ ва ахволу ашъори Рӯдакӣ. –С.546.

лугот», «Бурхони коте'», «Гулдастай фарханги Бустон», при составлении «Хиёбон» - комментарий к «Гулистон» Сироджиддина Алихона Орзу, диваном и сборников произведений персидско-таджикских литераторов [5-А],[10-А].

5. В персидско-таджикской лексикографии элементы критики проявились еще в XV веке («Шарафномаи Ахмади Маняри» Ибрахима Кавомиддина Форуки), однако критические суждения в этом произведении не были признаны полноценными и обоснованными. Автор «Фарханги Сурури» наряду с использованием предыдущих и современных словарей в качестве источника, также осуществляет критику и корректировку их материалов, создавая тем самым предпосылки для становления и развития литературной критики в словарях [3-А].

6. Поиск и обнаружение рукописных копий «Маджма'-ул-фурс» в каталогах крупных библиотек мира, рассмотрение и анализ нескольких копий приводит к выводу, что этот словарь считался одним из наиболее популярных и используемых толковых словарей средневековья, был неоднократно переписан писцами и распространен на Востоке и Западе [11-А].

7. Завершающую часть словаря составляет комментирование поэтических метафор и иносказаний, т.е. литературных терминов, что представляет большую значимость в комментировании и анализе произведений классиков персидско-таджикской литературы. Следует отметить, что этот прием более свойственен литературным комментариям, и хотя в словарях местами прослеживаются пояснения литературных терминов, ни в одном другом словаре они не собраны в специальном разделе [8-А].

8. «Маджма'-ул-фурс» наряду с другими персидскими толковыми словарями вносит вклад в обнаружение разрозненных и несохранившихся бейтов персидско-таджикских литераторов, критику и корректировку текстов литературных произведений. Автор приводит в качестве иллюстраций более 10 тысяч бейтов из творчества более 300 персидско-таджикских литераторов, что увеличивает значимость словаря с точки зрения литературоведения, осмысления и комментирования литературных произведений [4-М], [6-А].

9. При использовании бейтов-иллюстраций автор отобрал варианты, наиболее соответствующие точному восприятию смысла стихотворений. Этот факт свидетельствует, что Сурури наряду с достоверными и уникальными источниками использовал древние рукописные копии диванов поэтов [6-А].

10. Этот словарь, несомненно, обладает рядом достоинств, однако в рукописных копиях и его изданиях прослеживаются некоторые недостатки, обусловленные пропуском букв, заменой слова другим, ошибками в толковании слов, перемещением или пропуском точек, приписыванием стихотворений, искажением текста бейтов-иллюстраций [4-А], [7-А].

11. В словаре приводятся многочисленные бейты из творчества литераторов X-XI вв. Исходя из этого, «Фарханги Сурури» по причине охвата 2014 бейтов 63 поэтов X-XI веков может стать достоверным источником при исследовании и систематизации их стихотворений. Рассмотрение и анализ этой группы бейтов-иллюстраций на

основе сопоставления текстов разных изданий и других словарей показывает, что большинство составителей этих диванов и сборников обращались к словарю Сурури в процессе их корректировки и подготовки к изданию [6-А].

12. Мухаммадкасым Сурури Кашани был не только выдающимся лексикографом, но и одним из талантливых представителей литературной среды Исфахана в XVII веке, а образцы его стихотворений дошли до наших дней посредством средневековых тазкире [1-А].

Таким образом, рассмотрение и исследование «Маджма'-ул-фурс» как источника критики и комментирования приводит к выводу о его существенной значимости в изучении формы и смысла слов и выражений лексического состава таджикского языка и текстов литературных произведений. В диссертации мы изучили лишь иллюстрации из творчества литераторов X-XI веков, составляющих в общей сложности 2014 бейтов. Однако в словаре приводятся более 8 тысяч бейтов из стихотворений литераторов XII-XVII веков, что несомненно, могут стать исследовательским материалом для выполнения еще одной диссертации. На основе результатов исследования «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани может быть представлен в персидско-таджикском литературоведении как ценный и уникальный словарь.

II. Рекомендации по практическому применению результатов исследования

Материалы диссертации в будущем могут быть использованы при осуществлении цикла научно-исследовательских работ в направлении лексикологии, изучения словарей как литературных источников, средневековой лексикографии, при исследовании произведений X-XI вв., в источниковедении, литературного комментирования и текстологии.

Кроме того, результаты диссертации могут послужить основой при подготовке материалов по истории литературы, теории литературы, текстологии, литературной критике и теории лексикологии. Материалы диссертации в дальнейшем способствуют исследованию стихотворений литераторов X-XI веков и изучению персидско-таджикских толковых словарей.

В перспективе на основе материалов диссертации можно продолжить изучение литературной деятельности Сурури Кашани и опубликовать его сохранившиеся стихотворения. Также изучить словарь «Маджма'-ул-фурс» с точки зрения охвата бейтов-иллюстраций из творчества средневековых поэтов, осуществить исследование и коррекцию произведений неизвестных поэтов на основе материалов словаря. С учетом атрибуции стихотворений и раскрытых ошибок в изданиях стихотворений поэтов X-XI веков включить в будущие издания обнаруженные и скорректированные стихотворения литераторов этого периода.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

А) Научные статьи, опубликованные в рецензируемых изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Минобрнауки Российской Федерации:

[1-А] Султонова Г.А. «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани и его научно-литературная ценность [текст] / Г.А.Султонова // Вестник Института языков (научный журнал) Серия филологических, педагогических и исторических наук. – Душанбе: Нушобод, 2022, - №3 (47). – С.127-136.

[2-А] Султонова Г.А. Словарь «Маджма'-ул-фурс» и его лексикографические особенности [текст] / Г.А.Султонова // Вестник Института языков (научный журнал). Серия филологических, педагогических и исторических наук. –Душанбе: Нушобод, 2022. - №4 4(48). – С.92-102.

[3-А] Султонова Г.А. «Словарь Сурури» в контексте развития таджикской лексикографии [текст] / Г.А. Султонова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук. – Душанбе: Центр издательства, печати и перевода, 2023, - №2. – С.207-213.

[4-А] Султонова Г.А. Вопросы критики и корректировки текстов литературных произведений на основе «Словаря Сурури» [текст] / Г.А. Султонова // Известия Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики (научный журнал). Серия филологических наук. – Худжнд, 2023. - №3. – С.97-104.

[5-А] Султонова Г.А. «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани как литературный источник // Рецензируемый научный журнал: Тенденции развития науки и образования. – Самара, Март 2023 (часть 2), - №95. – С.125-128.

[6-А] Султонова Г.А. Критика и корректировка произведений X века на основе «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани [текст] / Г.А.Султонова // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (научный журнал). Серия гуманитарных и экономических наук. – Бохтар, 2023, -1/3 (113). – С.26-32.

[7-СА] Султонова Г. А. ,Саидов С. Г., Критика и изучение произведений Рудаки на основе «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани [текст] / Г.А.Султонова // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия филологических наук - Душанбе:Центр издательства, печати и перевода, 2024, - №2. – С.231-239.

Б) Статьи, опубликованные в других научных журналах и сборниках:

[8-А] Султонова Г.А. Приемы комментирования и толкования в «Словаре Сурури» [текст] / Г.А.Султонова // Вестник Согда, март 2023, - №3. – С.87-92.

[9-А] Султонова Г.А. «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани как литературный источник [текст]/ Г.А.Султонова // Материалы международной научно – практической конференции «XIII Ломоносовские чтения», часть1. Гуманитарные науки. 28-29 апреля 2023 г., Душанбе. – С.271-277.

[10-А] Султонова Г.А. Источниковедческое значение «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани [текст] / Г.А.Султонова //Альманах Камола Худжанди, Худжанд: Научно-исследовательский центр Камола Худжанди, 2023, №2(34). – С.5-12.

[11-А] Султонова Г.А. Кодикология «Маджма'-ул-фурс» Сурури Кашани [текст] / Г.А.Султонова // Материалы международной научно - теоретической конференции «Актуальные проблемы филологии в научно-литературных кругах Центральной Азии» (17-18 ноября 2023г.). – Худжанд, 2023. – С.253-258.

[12-А] Султонова Г.А. Вклад Лидера нации в развитие и укрепление статуса государственного языка [текст] / Г.А.Султонова // Лидер нации и развитие независимого Таджикистана. Материалы республиканской научно-практической конференции. Худжанд: Дабир, ноябрь, 2021. – С.226-229.

[13-А] Султонова Г.А. Осмысление и толкование произведений в «Словаре «Маснавии маънави» [текст] / Г.А.Султонова // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Бохтар, 2023. – С.194-198.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Султонова Гулбахор Абдувайитовна дар мавзуи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Муҳаммадқосим Сурурии Кошонӣ ва масъалаҳои маърифат, нақду тасҳеҳи мутуни адабии асрҳои X-XI» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ, аз рӯйи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.08 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ)

Калидвожаҳо: Сурурии Кошонӣ, фарҳангшиносӣ, сарчашмашиносӣ, нусхаҳои хаттӣ, абёти шоҳид, аносири нақд, унсурҳои шарҳ, истилоҳоти адабӣ, маърифати шеър, осори адабӣ, матншиносӣ, нақду тасҳеҳ, интисоби ашъор, вижагии адабиву луғавӣ, девони ашъор

Диссертатсия ба таҳқиқи «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Муҳаммадқосим Сурурии Кошонӣ ва масоили маърифати шеър, нақду тасҳеҳи осори адибони асрҳои X-XI бахшида шуда, аз се боб иборат аст. Дар ин се боби диссертатсия масъалаҳои зиндагинома ва ҷаҳолияти эҷодии Муҳаммадқосим Сурурии Кошонӣ, мақоми «Маҷмаъ-ул-фурс» дар фарҳангшиносӣ ва суҳаншиносӣ, нусхаҳои хаттии фарҳанг, сарчашмаҳои фарҳанг, хусусиятҳои адабиву луғавии «Маҷмаъ-ул-фурс», унсурҳои шарҳу нақд, шарҳи мусталехоти адабӣ, маърифат, нақду тасҳеҳ ва интисоби ашъори суҳанварони асрҳои X-XI мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Дастовардҳои муҳими диссертатсия дар омӯзиши афкори андешаҳои таъкиранигорону муҳаққиқон роҷеъ ба аҳволу ашъори Сурурии Кошонӣ ва фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс»-и ӯ ва ба риштаи таҳқиқ қашидани асноди онҳо; таҳлилу баррасии мазмун ва мундариҷаи ашъори бозмондаи Сурурӣ ва таъйини манзалати шоирӣ ӯ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ; исботи арзиши сарчашмавӣ доштани фарҳанги «Маҷмаъ-ул-фурс»; тавсифи зиёда аз 20 нусхаи хатии фарҳанг аз рӯйи ҷаҳориси нусхаҳои хаттии ҷаҳон ва муаррифии 4 нусхаи хаттӣ дар муқоиса бо нашри интиқодии фарҳанг; таснифи сарчашмаҳои фарҳанг ва мавриди истифодаи онҳо; муайян кардани вижагии адабиву луғавии «Маҷмаъ-ул-фурс»; таҳлилу баррасии афкори интиқодии Сурурӣ дар фарҳанг; омӯзиши шеваҳои гузариши асноди шоҳид дар мисоли осори назмию насрӣ, ки ҳамагӣ зиёда аз 10 ҳазор байт чун абёти шоҳид ба қор рафтааст; таъйини унсурҳои шарҳ ва шарҳи абёти шоҳид дар фарҳанг; муайян кардани шеваҳои тавзеҳи киноёту истиороти адабӣ; исботи нақши луғати кӯҳани форсӣ-тоҷикии «Маҷмаъ-ул-фурс» дар маърифат ва шарҳу тавзеҳи ашъори суҳанварони асрҳои X-XI ва нақду тасҳеҳ, интисоби ашъор ва баррасии баъзе масъалаҳои матншиносии осори адибони ин давра дар заминаи фарҳанги Сурурӣ ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст.

Дар бахши ниҳоии диссертатсия дар 12 банд ҳулосаҳои дақиқи илмӣ баён шуда, барои истифодаи амалии натиҷаҳо тавсияҳои лозима зикр гардидааст.

Дар маҷмӯъ, асноди илмӣ дар диссертатсия фароҳамгардида ва таҳлили амиқи онҳо ҷиҳати ҳалли масъалаҳои мазкур мусоидат карда, натиҷаҳои назаррас ва дастовардҳои тозаи илмиро ба адабиётшиносии тоҷик пешниҳод намудааст.

АННОТАЦИЯ

диссертации Султоновой Гулбахор Абдувайитовны на тему «Маджма'-ул-фурс» Мухаммадкасыма Сурури Кашани и вопросы изучения, критики и корректировки литературных текстов X-XI вв.» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.00 – Литературоведение (10.01.08 - Теория литературы. Текстология, кодикология)

Ключевые слова: Сурури Кашани, лексикография, источниковедение, рукописные копии, бейты-иллюстрации, элементы критики, элементы комментирования, литературные термины, осмысление стихотворений, литературные произведения, текстология, критика и корректировка, атрибуция стихотворений, литературно – лексические особенности, диван стихотворений.

Диссертация посвящена исследованию «Маджма'-ул-фурс» Мухаммадкасыма Сурури Кашани и вопросам изучения поэзии, критики и корректировки произведений литераторов X-XI вв. В трех главах диссертации изучаются биография и творческая деятельность Мухаммадкасыма Сурури Кашани, определяется место его «Маджма'-ул-фурс» в лексикографии и филологии, изучаются рукописные копии словаря, его источники и литературно-лексические особенности, элементы комментирования и критики, приемы пояснения литературных терминов, а также осуществляется критика, корректировка и атрибуция стихотворений поэтов X-XI вв.

Научными достижениями диссертации являются: изучение сведений и точки зрения авторов тазкире и исследователей о биографии и творчестве Сурури Кашани и его «Маджма'-ул-фурс», изучение фактов этих тазкире; анализ и рассмотрение содержания и смысла сохранившихся стихотворений Сурури и определение его места в персидско-таджикской литературе в качестве поэта; установление источниковедческой значимости словаря «Маджма'-ул-фурс»; обзор более 20 рукописных копий словаря по каталогам крупнейших библиотек мира, представление 4 рукописных копий на основе их сопоставления с критическими изданиями словаря; классификация источников словаря и аспектов их использования; определение литературно-лексических особенностей «Маджма'-ул-фурс»; анализ критических взглядов Сурури в словаре; изучение приемов размещения бейтов - иллюстраций из поэтических и прозаических произведений, количество которых превышает 10 тысяч; выявление элементов комментирования бейтов-иллюстраций в словаре; определение приемов и способов пояснения метафор, иносказаний, литературных терминов в словаре; раскрытие значимости персидско-таджикского словаря «Маджма'-ул-фурс» в изучении и комментировании произведений литераторов X-XI вв., критике и корректировке, атрибуции стихотворений, а также в рассмотрении некоторых вопросов текстологического анализа произведений литераторов этого периода на основе словаря Сурури.

В заключении диссертации в 12 пунктах изложены научные выводы, а также приводятся рекомендации по практическому использованию результатов исследования.

В целом, всесторонний анализ собранных в диссертации научных фактов способствовал решению поставленных задач и достижению новых научных результатов в таджикском литературоведении.

ABSTRACT

to Sultonova Gulbahor Abduvayitovna`'s dissertational work on the topic entitled as“Majma-ul-furs” by Muhammad Qosim Sururii Koshoni and Issues Beset with Enlightenment, Critique and Correction of Literary Texts Referring to10th-11thCenturies” claiming for the scientific degree of candidate of philological sciences, on the specialty 10.01.00 - Literary Criticism (10.01.08. - Theory of Literature, Codicology)

Keywords:*Sururii Koshoni, lexicography, source studies, written copies, witness verses, critique elements, explanatory elements, literary terms, enlightenment of poem, literary productions, textual studies, critique and correction, ties of poetry, literary and lexicographical peculiarities, the poet's collection of compositions.*

The dissertational work dwells on the research of “Majma-ul-furs” by Muhammad Qosim Sururi Koshoni and issues concerning poetic enlightenment, critique and correction of the literary productions belonging to the pen of men-of-letters who lived in 10th – 11th centuries and consists of three chapters. In the three chapters of the dissertation, issues beset with Muhammad Qosim Sururii Koshoni`'s life depiction and creativity and the status of “Majma-ul-furs” in lexicography and rhetorics, written copies of dictionary, its sources, literary-lexical peculiarities of the former in question are the subject of research; elements of commentary, explanation of arts of literature, enlightenment, critique and correction and ties of poetry of men-of-letters of the relevant centuries being taken into account as well.

The important achievements of the given dissertational work are the study of scholars` and researchers` opinions in reference to Sururi Koshoni`'s position and poetry and his dictionary entitled as “Majma-ul-furs” and the research of their documents; analysis and consideration of the contents of Sururi`'s remaining poetry and determination of his poetic position in Persian-Tajik literature; proofs of the original importance of “Majma-ul-furs”; description of more than its 20 manuscripts from the catalogue of the world libraries and presentation of 4 manuscripts in comparison with its critical edition; classification of dictionary sources and their usage cases; determination of literary-lexical features of “Majma-ul-furs”; analysis and consideration of Sururi`'s critical opinion on the dictionary; the study of the ways to change witness documents on the example of poetic and prosaic literary productions, in which more than 10 thousand verses were used as witness ones; determination of the elements of interpretation and commentaries of verses of the witness in the dictionary; determination of the ways to explain literary metaphors; the proof of the importance of the old Persian-Tajik dictionary referred to as “Majma-ul-furs” in the cognition and explanation of the men-of-letters` poetry referring to 10th – 11th centuries, and the critique and correction, ties of poetry and consideration of certain textual issues of the men-of-letters` literary productions of the relevant period in the context of Sururi`'s dictionary have been canvassed.

In the final section of the dissertational work, precise scientific conclusions are presented in 12 paragraphs and necessary recommendations for practical usage of its results are mentioned in paragraphs.

In a nutshell, scientific documents provided in the dissertational work and their in-depth analysis promoted the solution of the relevant issues presented significant results and recent scientific achievements in the field of Tajik literature.